T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI
YAKINÇAĞ TARIHİ BİLİMDALI

BAKTERİYOLOJİHANE-İ ŞAHANE'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

SİNAN ÇAKIR

İSTANBUL 2006

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİMDALI

BAKTERİYOLOJİHANE-İ ŞAHANE'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. VAHDETTİN ENGİN

SİNAN ÇAKIR

İSTANBUL 2006

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Sinan Çakır'ın "Bakteriyolojihane-i Şahanenin Kuruluşu ve Faaliyetleri" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı Üniversitesi	: Prof.Dr.Vahdettin Engin Marmara	....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr.Zekeriya Kurşun Marmara	....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr.Ufuk Gülsoy Marmara	....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 06/10/ 2006 tarih ve 17-6 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Mücteba İLGÜREL
Müdür

G İ R İ Ş

BAKTERİ BİLİMİNİN KURULUŞU

AVRUPA ve OSMANLI DEVLETİ'NDE BAKTERİYOLOJİ ÇALIŞMALARI

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

BAKTERİYOLOJİHANE-İ ŞAHANE'NİN TESİSİNDEN ÖNCE OSMANLI DEVLETİ'NDE GERÇEK ANLAMDA BAKTERİYOLOJİ ÇALIŞMALARI

İ K İ N C İ   B Ö L Ü M

BAKTERİYOLOJİHANE'NİN İNŞAATI ESNASINDAKİ ve HİZMETE AÇILMASINDAN SONRAKİ BAKTERİYOLOJİK FAALİYETLERİ

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

BAKTERİYOLOJİHANE-i ŞAHANENİN İDARESİ

ÖNSÖZ

Mikroskobun icadıyla, o ana kadar nedeni bilinmeyen ölümlere yol açan etkenlerin, yani mikropların tanımlanması sağlanmıştır. İnsanoğlu, kendisine ve hayvanlarına zarar veren ve hatta öldüren bu canlılarla mücadele etme yollarını yavaş yavaş öğrenip geliştirerek, bunlardan hastalık yapan nitelikteki bakterilerle baş etmeye başlamıştır. Bir başka ifade ile, bakteriyolojideki gelişmenin tıpta başlattığı yenilenme, sonuçları itibariyle tam bir devrim niteliğinde olmuştur. Biz de bu çalışma ile, 1886 yılında Bakteri biliminin Osmanlı Devleti'nde ilk kuruluşuyla, 1894 yılında Bakteriyolojihane-i Şahane'nin açılarak modern bakteriyolojinin bu ülkede tam manasıyla yerleşmesini ortaya koymaya çalıştık.

Bakteriyolojinin Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde yarattığı olumlu etkiler göz önüne alındığında, tarihsel anlamda özel bir ehemmiyet kazandığı görülmektedir. Taşıdığı bu öneme rağmen, bu konu hakkında Türkiye'de özellikle arşiv kaynaklarına dayalı bir çalışma olmaması bizi bu çalışmayı yapmaya yönelten nedenlerden en başta gelenidir.

Şu ana kadar, Ekrem Kadri Unat'ın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji* (İstanbul 1970) adlı kitabı başta olmak üzere, Besim Ömer'in "*Nevsâl-i Afiyet*"i ve Refik Güran'ın "*İstanbul'da İlk Bakteriyolojihane Tarihi Hakkında"* adlı makalesi konumuz açısından oldukça önemlidir. Ayrıca, Saadi Nazım'ın "*Bakteriyolojihanenin Kuruluşuna Dair"* ve Süheyl Ünver ile Bedi Şehsuvaroğlu'nun birlikte hazırladıkları "*İstanbul'da Louis Pasteur'ün İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri"*; Nuran Yıldırım'ın "*Bakteriyolojihane-i Şahane"* ve aynı yazarın Yeşim Işıl Ülman'ın birlikte yazdıkları "*Zoeros Paşa ve Deontoloji"* adlı makaleleri konu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bizim çalışmamızın bunlardan farklılığı ise, mümkün mertebe arşiv vesikalarına dayandırılmış olmasıdır.

Çalışmamızın ana kaynağı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerdir. Osmanlı Arşivindeki İradeler ve Yıldız Tasnifleri başta olmak üzere, Bâbıali Evrak Odası Ayniyât Defterleri ve yine aynı tasnifteki Nezaret Gelen-Giden Defterleri'nde bulunan bilgilerden faydalanılmıştır. Ayrıca, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi evrakı da en çok başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu çalışmanın hazırlanmasında Sabah Gazetesinin ilgili döneme ait birkaç nüshasında

bulunan Bakteriyolojihane ile ilgili haberlerden de faydalanılmıştır. Bunun dışında, bir kaç Osmanlıca basma esere başvurulmuş; yeni harflerle yazılmış bir çok makale ve kitap ile, birkaç adet de hatırattan faydalanılmıştır.

Çalışmanın *Giriş* kısmında, bakteriler ve bakteriyolojinin tanımına ve özelliklerine değinilmiş; bu bilim dalının Avrupa'daki doğuşu ve gelişmesi ile Osmanlı Devleti'nde 1886 yılına kadarki bakteriyolojik çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

*Birinci Bölüm*ün ilk kısmında, Bakteriyolojihane-i Şahane'nin 1894'te tesisinden önce Osmanlı Devleti'nde meydana gelen bakteriyoloji çalışmalarına yer verilmiştir. Bu kısmın konusu, bilhassa Zoeros Paşa'nın çalışmalarıyla ilgili olmuştur. Aynı bölümün ikinci kısmında 1893 yılında Bakteriyolojihane'nin açılışına karar verilmesine yol açan nedenler ile bu müessesenin hizmete açılmasında etkili olan şahsiyetler hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın *İkinci Bölümü,* Osmanlı Devleti'nde Dr. Maurice Nicolle önderliğinde yürütülen bakteriyolojik çalışmalarına ayrılmıştır. Bu bölümde, müessesenin tesisi esnasındaki ve hizmete açılmasından sonraki faaliyetleri ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Ayrıca kuşpalazı serumunu hazırlamak üzere daha büyük bir binaya taşınılmasından sonra kurumun kuruluş sürecinin ne şekilde tamamlandığı da bu bölümün konusudur.

Çalışmanın Üçüncü Bölüm'ünde, Bakteriyolojihane'nin idaresi hakkında malumat verilmiştir. Ayrıca kurumun masraflarıyla, burada verilen eğitim ve müessesedeki Fransız etkisiyle bunun sonuçlarının da izahına çalışılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanması sırasında her konuda bana yol gösterip yardımlarını esirgemeyen, danışmanım sayın Prof. Dr. Vahdettin Engin'e müteşekkirim. Ayrıca, bu çalışmada tavsiyelerinden yararlandığım sayın Dr. Mesut Ayar'a minnettar olduğumu, burada özellikle belirtmek isterim. En son olarak sevgili eşime de desteklerinden ötürü samimi teşekkürlerimi sunarım.

Sinan ÇAKIR
İstanbul 2006

ÖZET

Kısaca bakterileri inceleyen bilim dalı olarak nitelendirilen Bakteriyoloji, Avrupa'da XIX. yüzyılda tam manasıyla kurulduktan hemen sonra, Osmanlı Devleti'nde de bu konuda önemli çalışmalar yapılmıştır. 1886 yılında Zoeros Paşa başkanlığındaki bir tıp heyetinin Paris'e gönderilmesi ise, bizdeki ilk bakteriyolojiyle ilgili çalışmalar yapan kurum olan Kuduz Tedavihanesi ve Bakteriyoloji Laboratuvarının açılmasına yol açmıştır.

Zaten tüm XIX. yüzyıl boyunca yüzünü artık Doğudan Batıya çevirmiş olan Osmanlı tıbbı da bununla birlikte bu alandaki gelişmeleri Fransa kanalıyla takip etmeye başlamıştır. Zira, Louis Pasteur'ün çalışmaları dünyanın diğer devletleri gibi Osmanlı Devleti tarafından da hayranlıkla izlenmiş ve bundan mümkün mertebe yararlanılmaya çalışılmıştır.

1894 yılında İstanbul'da açılmış olan Bakteriyolojihane-i Şahane ise, bizde modern bakteriyoloji biliminin tam anlamıyla yerleşmesine yol açmıştır. Bu müessesenin kurulmasında ve ilk yıllarındaki faaliyetlerinde hep Fransızların çalışmaları etkili olmuştur. Öte yandan, Bakteriyolojihane Osmanlı Devleti ve genç Türkiye Cumhuriyeti'ne uzun yıllar boyunca bakteriyolog yetiştiren tek kurum olmuştur.

ABSTRACT

Significant studies on the bacteriology, which can be defined as the science that examines the bacteria, were performed in the Ottoman State just after the establishment of that new science in the 19th century. A medical commission under the chairmanship of Zoeros Pasha was sent to Paris in 1886 and the Hydrophobia Treatment Center and Bacteriology Laboratory was after that.

Actually, the Ottoman medicine, which turned its face from the East to the West during the 19th century, started to follow the developments in that area through France. The works of Louis Pasteur were appreciated by the Ottoman State as the other countries of the world and the Ottomans tried to get as much benefit as possible from these works.

The “Bakteriolojihane-i Şahane” (The Great Bacteriology Laboratory), which was opened in Istanbul in 1894, helped the development of modern bacteriology in Turkey. The French had a great influence on the establishment and development of this Laboratory in the fist years. Besides these, Bacteriology Laboratory was the unique place that trained the bacteriologists for the Ottoman State and Turkish Republic.

TABLO ve ŞEKİL LİSTESİ

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale/madde
a.g.t.	adı geçen tez
A.MKT.MHM.	Sadaret, Mektubî Mühimme Kalemi
bty	basım tarihi yok
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	Bâb-ı Ấlî Evrak Odası
Bk	bakınız
C	cilt
Çev.	çeviren
DH.MKT.	Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.MUİ.	Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
dn.	dipnot
H	Hicrî
Haz.	hazırlayan
İ.AS	İrade Askeri
İ.DH	İrade Dahiliye
İ.HUS	İrade Hususi
İ.SH	İrade Sıhhiye

İ.ŞE	İrade Şehremaneti
İ.Ü. K.TY.	İstanbul Üniversitesi Kitaplığı Türkçe Yazmalar Bölümü
İ.ZB	İrade Zaptiye
msl.	mesela
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
NGG	Nezaret Gelen-Giden Defterleri
nr	numara
S	sayı
s	sayfa
ŞD	Şûrâ-yı Devlet
Y.A-HUS	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.EE	Yıldız Esas Evrakı
Y.EE.d.	Yıldız Esas Evrakı, Defter
Y.MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller
Y.PRK.BŞK	Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.EŞA	Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.ŞH	Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı
Y.PRK.ZB.	Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı

G İ R İ Ş

BAKTERİ BİLİMİNİN KURULUŞU

AVRUPA ve OSMANLI DEVLETİ'NDE BAKTERİYOLOJİ ÇALIŞMALARI

1. Bakteriler ve Başlıca Özellikleri

Dünyamızda bitkiler, hayvanlar, insanlar gibi büyük canlılardan başka gözle görülmeyen çok küçük canlılar da yaşamaktadır. Yalnızca mikroskop denilen aletle görülebilen bu canlılara mikroorganizma veya mikrop denmektedir. Bunların bir alt grubu olan bakteriler ise, basit yapılı, belirsiz çekirdekli, genellikle klorofilsiz ve bölünerek çoğalan tek hücreli canlılardır. Bitki ve hayvanlardan farklı olan bakteriler, hızlı çoğalmaları ve biyoşimik* etkileriyle, canlılar dünyasında denge sağlanmasında çok büyük bir rol oynarlar. Bakteriler, tek hücreli yosunlar gibi basit yapılı bitkiler ile tek hücreli hayvanlar arası varlıklardır. Böylece bakteriler, ne bitki ve ne de hayvan olmayıp başlı başına bir canlı grubudur[1]. Mikroorganizmalardan en fazla incelenen grubu oluşturan bakteriler, tabiatta yaygın olarak her yerde, toprakta, havada, suda,

* Biyoşimi: Organ dokularındaki kimyasal olaylar.

[1] "Bakteri", *Meydan Larousse*, C. III, İstanbul 1970, s. 87 - 88.

canlıların üzerinde, vücut boşluklarında bulunurlar. İnsan dışkısının 1/8'i bakterilerden ibarettir ve bu maddenin bir gramında 20-24 milyar bakteri hücresi vardır[2].

Bakteriler çok değişik tür ve şekilde görülüp, yaşadıkları ortamlara göre bu şekilleri alırlar. Birçoğunun spor denilen dayanıklı şekilleri vardır. Spor şeklindeki bakteriler aşırı ısı ve kuraklığa uzun zaman karşı koyabilirler ki bazı mikropların öldürülebilmesinde görülen zorluk bu yüzdendir[3]. Başka bir ifade ile bakterilerin olağanüstü bir uyarlanma gücü olduğundan, yaşama yetenekleri yüksektir[4].

Bakteriler, üstünde yaşadıkları canlıya ve ortama en uygun ısıda çoğalırlar. Toprak bakterileri normal ısıda, hastalık yapan bakteriler 37º – 40ºC arasında çoğalırlar. Bakterilerin, özellikle havasız-yaşar bakterilerin gayet yoğun enzim çıkarma gücü vardır. Maya sanayinde bu özellikten faydalanıldığı gibi, yüksek yapılı hayvanların bağırsaklarında sindirimi kolaylaştırıcı rol oynadıkları da görülür. Bazı bakteriler boya maddeleri (pigment), bazıları gaz çıkarır, bazıları demir veya kükürt depo eder, bazıları da hücre içi veya dışı toksin yapar. İçinde bulundukları veya üstünde yaşadıkları canlının zararına yaşayan bakteriler çekirdeksizdirler; tanecikli bir sitoplazma ile onu saran zardan meydana gelirler[5].

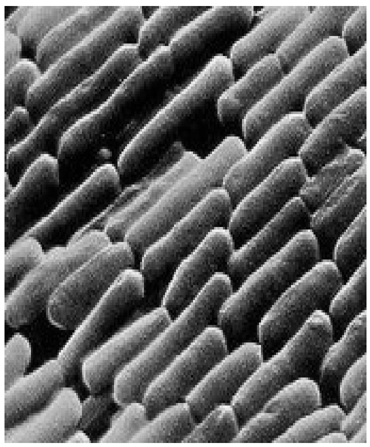
Küçük olmalarına rağmen bakteriler normal mikroskopla görülebilir ve bu alet altındaki görünüşlerine göre sınıflandırılırlar. Bazıları yüzeylerindeki titrek tüycükler sayesinde hareket eder; fakat onların birbirinden ayırt edilmesine yarayan daha çok biçimleridir. Bu canlıların kimisi küresel (cocci), kimisi silindirimsi (basil), kimisi burmalı (spiril) ve kimisi de kıvrık (vibriyon) biçiminde olur[6].

Bakterilerin çalışmamız açısından önemi ise, hastalıkların teşhis ve tedavisindeki rolleriyle ilgilidir. Aslında hastalık yapan bakteriler bakteri dünyasının çok küçük bir kısmını teşkil eder. Öte taraftan, tedavi amaçlı hazırlanan bakteri kültürleri, deri altına şırınga edilerek veya ağız yoluyla kullanılır. Birinci halde mikroplar zayıflatılır (çiçek ve kuduz aşısında olduğu gibi) veya öldürülür (tifo aşısı). Aşılanan vücuda giren mikroplar, orada kendilerine dolayısıyla sebep oldukları

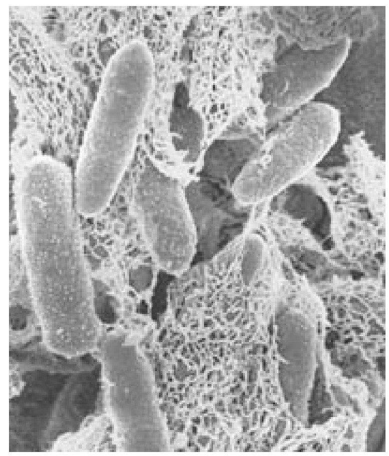
---

[2] Enver Tali Çetin, *Genel ve Pratik Mikrobiyoloji*, İstanbul bty., s. 9.
[3] "Bakteri", *Meydan Larousse*, s. 87.
[4] Hatta, radyoaktif uranyum madenlerinde bile canlı bakteriler vardır. Bk. "Bakteri", *Büyük Larousse*, C. III, İstanbul 1986, s. 1237.
[5] "Bakteri", *Meydan Larousse*, s. 87.
[6] Çetin, *a.g.e*,, s. 10.

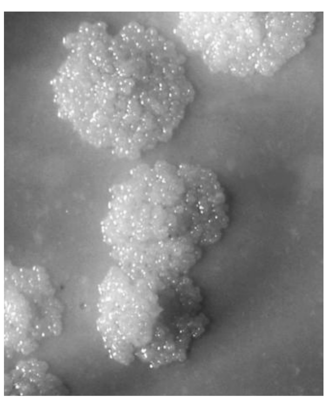
hastalığa karşı antikor** oluşumuna yol açar. Bakteri tedavisi, iyileştirici olmaktan çok koruyucu niteliktedir. Kuduz, tetanoz, çiçek ve tifo gibi hastalıklar ortaya çıktıktan sonra, hasta aşıyla nadiren iyileşebilir. Buna karşın aşıların çoğu, korunmak istenen hastalığa karşı etkin bir bağışıklık meydana getirir[7].

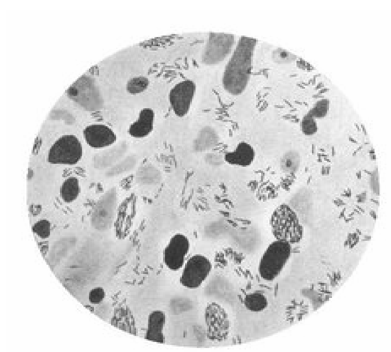
(şekil 1: basiller)

(şekil 2: koli basili)

(şekil 3: tüberküloz)

(şekil 4: lepra)

**Antikor: Hastalık etkenlerini zararsız hale getirmek için vücudun çıkardığı madde.

[7] "Bakteri", *Meydan Larousse.,* s. 88. Bakterilerin fizyolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çetin, *a.g.e.*, s. 10-13.

2. Bakteriyolojihanenin (Bakteri Bilimi) Kurulması ve Avrupa'daki Gelişimi

İnsanlar çok eski zamanlardan beri epidemik (salgınlar haline gelebilen) ve endemik (yerel seyir gösteren) hastalıkların bulunduğunu anlamışlar ve bunların Tanrı tarafından ceza olarak gönderildiğini düşünmüşlerdir. Daha sonra, örneğin lepra gibi hastalıkların insandan insana bulaştığı fikrine de inanılmıştır. Milattan önce ikinci yüzyılda Varro adlı bilginin, görünmeyen canlılarla hastalıkların bulaştığı hakkındaki fikri Arap, Yunan ve Romalı bilim adamları tarafından da benimsenmiştir. XIII. yüzyılda Bacon, hastalıkların görünmeyen canlılarla ortaya çıktığı teorisini ileri sürmüştür. Bunun dışında, XVI. yüzyılda Fracastoro frenginin insandan insana canlı tohumlarla bulaştığını söylemiştir.

Mikrobiyolojinin bakterileri inceleyen dalına bakteriyoloji denir[8]. Mikrobiyolojinin doğuşunu hazırlayan ve bu bilimin en eski kolu olan bakteriyolojinin kuruluşu ve kurucuları hakkında birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, bakteriyoloji mikrobiyolojiden sonra kurulup, mikrobiyoloji Leeuwenhoek'un çalışmalarıyla; bakteriyoloji ise, Davaine ile Royer'in XIX. yüzyılın ortalarındaki ve Pasteur'un aynı yüzyılın sonlarındaki çalışmalarıyla kuruldu[9]. Ekrem Kadri Unat da Bakteriyolojinin başlangıcını, Antony van Leeuwenhoek'un 1683 yılında, diş kirinde bakterileri görüp şekillerini çizdiği tarihe kadar götürmektedir[10]. Çünkü, mikroorganizmaların görülmesi ancak Leeuwenhoek'un mikroskobu keşfetmesi ile mümkün olmuştur[11].

Yaygın bir kanaate göre, mikrobiyolojinin doğuşunu hazırlayan ve bu bilimin en eski kolu olan bakteriyolojinin, İtalyan fizyoloji bilgini Lazzaro Spallanzani'nin 1776 yılında ilk kez bir besi yerinde bakteri üretmesiyle başladığı kabul edilmiştir. 1850 yılına kadar bu sahalarda pek az bir gelişme kaydedilmiş, ancak 1840'da Koch'un hocası Jacob Henle bazı hastalıkların etkenlerinin ufak canlılar olduğunun ispat edilmesini dikkate alarak, bulaşıcı hastalıkların özel canlılarla meydana geldiğini

---

[8] "Bakteriyoloji", *Ana Britannica*, C. III, İstanbul 1989, s. 219.
[9] "Bakteriyoloji", *Meydan Larousse*, s. 88.
[10] Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970, s. 3.
[11] Antonie van Leeuwenhoek, mercekleri üst üste koyarak yaptığı mikroskopla mikroorganizmaları ilk defa görmeyi başarmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bk. Çetin, *a.g.e.*, s. 1.

ve bunların zehirlerini salarak hastalıklara sebebiyet verdiğini savunan nazariyesini kurmuştur[12]. Fakat, Alman botanik bilgini Ferdinand Cohn'un ilk bakteri sınıflandırmasını yayımladığı 1872 yılı, bu bilim dalının gerçek kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir[13]. O tarihten sonra bakteriler üzerindeki araştırmalar büyük önem kazanmış ve bakterilerin yapısını, bakteriler ile hastalıklar ve mayalanma olayları arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çok araştırıcının bilgi birikimi bu alana aktarılmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru başta Louis Pasteur ve Robert Koch ile birkaç bilim adamının araştırmalarıyla gelişen bakteriyoloji teknikleri, bir çok bakteriyi ayırıp tanımlama olanağı sağladı[14]. Bilhassa 1880-93 yılları arasında doktor ve veterinerlerin gerçekleştirdiği bir dizi çalışma yeni bir kuramı, yani hastalıkların mikrobik bir temele dayandığı kuramını ortaya çıkardı. Bu dönemde belirlenen yeni hastalık mikropları dikkat çekici bir hızla birbirini takip etti[15].

Başta yukarıda zikredilen araştırmacılarınkiler olmak üzere, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bu alanda yaşanan önemli gelişmeler ise şöyle sıralanabilir: - 1850, Rayer tarafından şarbon etkeninin bulunuşu; - 1855, Snow'un koleranın sularla bulaştığını ispatı ve Pasteur'ün fermantasyon üzerine çalışmaya başlaması; - 1863, Davaine'in şarbonun etyolojisini aydınlatması; - 1873, Hansen'in lepra etkenini tarif edişi; - 1877, Koch'un bakteri boyama metodunu yerleştirmesi; - 1880, Pasteur'un tavuk kolerası etkenini bulması ve Ebert'in tifo etkenini bulması; - 1881, Pasteur'ün şarbon aşısı hazırlaması; - 1882, Koch'un verem mikrobunu buluşu ve Klebs'in difteri etkenini buluşu; - 1883, Koch'un kolera etkenini tarif etmesi; - 1885, Pasteur'ün kuduz aşısını insana tatbik etmesi; - 1886, Salmon ve Simith'in öldürülmüş bakteriyle koruyucu aşı hazırlaması; - 1887, Roux ve Yersin'in difteri toksinini buluşu; - 1890, Koch'un tüberkülini buluşu; - 1891, Behring'in insanda difteriyi serumla tedaviye başlaması; - 1894, Kitesato ve Yersin'in veba etkenini buluşu[16].

---

[12] Unat, *a.g.e.*, s. 3.
[13] "Bakteriyoloji", *AnaBritannica*, s. 219; www.wikipedia.com.tr.
[14] *a.g.m.*, s. 219.
[15] Anne Marie Moulin, "Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı, 1887-1908", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Çev. Ali Berktay, İstanbul 1999, s. 172.
[16] Unat, *a.g.e.*, s. 3-5.

2.1. XIX. Yüzyılın Önde Gelen Bakteriyologları

Bakteriyolojideki gelişmenin tıpta başlattığı yenilenme, tam bir devrim niteliğindedir ve bu devrim, özellikle Fransa'da Louis Pasteur'ün adına ve yapıtlarına dayandırılmaktadır. Pasteur, Alman rakibi Koch'a göre daha az bakteri keşfetmiş olmasına rağmen, güçlü bir bilimsel harekete öncülük etmiş, virüslerin etkisini azaltma yolunu bulmuş ve aşının mucidi olmuştur[17].

Meşhur kimyager ve bakteriyolog Louis Pasteur, tarihte insanlığa en çok olumlu katkısı olan kişilerden biridir[18]. Pasteur, Fransa'nın çeşitli şehirlerinde yirmi yıldan fazla kimya profesörlüğü yapmış, ömrünün son altı yılını Paris'te kendi adına kurulan enstitüde geçirmiştir[19]. Pasteur ilk çalışmalarıyla, fermantasyonun (mayalanma) sadece bir biyoşimik reaksiyondan ibaret olmayıp, mikroorganizmalardan ileri geldiğini ortaya koymuştur. Bir şarap diyarı olan Fransa'nın Lille bölgesine tayin edildikten sonra, burada şarabı yapan ve sütü ekşiten etkenlerin yine mikroorganizmalar olduğunu bulmuş; sütün bozulmasının önlenmesi için, ısıtma veya pastörize denen usulün tatbikini bu kentte keşfetmiştir. Araştırmalarına devam ederken, ipekböcekçiliğini tehdit eden iki hastalıkla baş etmiş ve kelimenin tam anlamıyla bu sektörü yok olmaktan kurtarmıştır[20].

1868'de beyin kanaması geçirerek felç olmuş, uzun yıllar verdiği mücadeleden sonra iyileşerek çalışmalarına geri dönmüştür. Öncelikle şarbon illetiyle uğraşmaya başlamış; bunun hakkında çalışırken zayıf bakterilerden elde ettiği kültürü hayvanlara enjekte edince, hafif bir hastalıktan sonra bağışıklık verdiğini görmüştür. Aynı usulü kümes hayvanlarına musallat olan tavuk kolerasıyla mücadele ederken de kullanmıştır[21].

Louis Pasteur'ün hiç şüphesiz en fazla yankı yapan buluşu kuduz aşısı olmuştur (1885). Bir çok deneylerden sonra, kuduz virüsünün insanlarla hayvanların sinir merkezlerine yerleştiği neticesine varmıştır. Pasteur kuduza karşı omurilikten elde ettiği şiddeti hafifletilmiş mikropla aşı yapmış; bu cüretkar tecrübenin sonucu olarak

---

[17] Moulin, *a.g.m.*, s. 171.
[18] Pasteur'ün hayatı hakkında geniş bilgi için bk. "Pasteur", *Meydan Larousse*, C. IX, İstanbul 1972, s. 928 – 929.
[19] Feridun Nafiz Uzluk, *Genel Tıp Tarihi I*, Ankara 1958, s. 231 - 232.
[20] Uzluk, *a.g.e.,* s. 232.
[21] Uzluk, *a.g.e.*, s. 232.

dünyanın bir çok yerinde Pasteur enstitüleri kurulmuştur. Diğer yandan, kuduz hastalığının ölümcüllük oranı %1'in altına inmiştir. Buluşlarıyla tıp aleminde çığır açan Pasteur'ün öğrencilerinden de dünya çapında şöhret kazananlar çıkmıştır. Bunlar arasında Metcnikoff, Widal ve Roux ilk akla gelenleridir[22].

Modern bakteriyoloji biliminin kuruculuğu ünvanını Pasteur ile paylaşması gereken Robert Koch, Almanya'da bu bilimin en büyük ismi ve öncüsü olmuştur. Bir çok çalışması arasında 1883 yılında kolera vibriyonunu keşfederek bu illetin su ile bulaştığını ortaya koyması oldukça mühimdir. Bunun dışında, tüberkülozla ilgili araştırmalar yapmış ve 1882'de bu hastalığa yol açan basili keşfetmiştir. Pasteur'e benzer şekilde, onun adına da bu kez Berlin'de bir enfeksiyon hastalıkları enstitüsü kurulmuştur. Koch ekolünden yetişen bilim adamları arasında, 1890'da serum tedavisinin esaslarını ve difteri serumunu bulan Behring başta gelir. Koch'un maiyetinde yıllarca çalıştıktan sonra memleketi Japonya'da kendi adına bir enstitü açan Kitesato, veba basilini bulmuştur. Yine bu ekolden Gaffky tifo basilini bulmuş; onun gibi büyük bir bakteriyolog olan Löffler, difteri ve ruam basillerini keşfetmiştir. Bunlar dışında Pfeiffer, Neisser, Hansen ve Fraenkel diğer önemli Alman bakteriyologlardır[23].

2.2. Louis Pasteur ve Enstitüleri

Pasteur'un kuduz üzerine yaptığı araştırmalardan sonra, 14 Kasım 1888'de Paris'te ilk enstitü kurulmuştur[24]. Pasteurcüler tarafından Paris dışında ilk bakteriyoloji laboratuvarı ise, 1891'de Saygon'da ve ikincisi Rio de Janeiro'da kurulmuş; üçüncüsü de 1894 yılında İstanbul'da kurulan Bakteriyolojihane-i Şahane olmuştur[25].

XIX. yüzyılın sonlarında bakteriyoloji henüz yeni bir uğraş alanıyken ülkeler arasındaki bilimsel rekabet, yeni buluşlarla zenginleşerek şiddetlenmekteydi. Bilhassa Fransızlar ve Almanlar tıp alanında müthiş bir mücadeleye tutuşmuşlardı; iki taraf da

[22] Feridun Nafiz Uzluk, *a.g.e.*, s. 233.
[23] Feridun Nafiz Uzluk, *a.g.e.*, s. 234.
[24] "Pasteur Enstitüsü", *Meydan Larousse*, C. IX, İstanbul 1972, s. 929.
[25] Nuran Yıldırım, "Bakteriyolojihane-i Şahane", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1994, s. 5. bunlar dışında, Cezayir ve Amerika Birleşik Devletleri'nde de bu enstitülerden açıldığı bilinmektedir. Bk. Moulin, *a.g.m.*, s. 170.

bakteriyoloji gibi yeni disiplinleri geliştirmek için çabalıyordu. Bu sırada kurulan Paris Pasteur Enstitüsü'nün bir çok öğrencisi, dünyanın diğer yerlerinde kurulan yeni kurumlarda etkin roller üstlendiler. Paris'teki enstitünün sömürgelerdeki şubelerine, daha ilk dönemlerinden itibaren Pasteur adları verilmiştir. Hatta New York'takine de öyle[26]. Ancak İstanbul'daki müessese "Bakteriyolojihane-i Şahane" adını almıştır.

Pasteurcülük enfeksiyon kaynaklarının varlığını kabul ederken, salgın kavramını da geçerli saymaktaydı. Bu öğretinin uygulanması, ilgili bölgeyi iyi tanımayı gerektiren kesin epidemiyolojik* bilgilere dayanmaktaydı. Pasteurcüler hastalığı tanımlamakla kalmıyor, yerini de belirliyorlardı. Sebebi kirli sular ya da pis havada aramak yerine, bir su kuyusundaki çatlağı, su toplama şebekesindeki bir hatayı işaret ediyorlardı. Pasteurcüler tarım, eğitim, hayvancılık, ticaret ve sair her alanda bütün toplum çarklarına girdiklerinde ya da belli bir yaptırım gücü ele geçirdiklerinde –ki bu sömürgeler için geçerlidir- devrim tamamlanacaktı[27]. Bu açıdan Osmanlı ülkesinde Pasteurcülerin güçlenmesi belli oranda ve kısıtlı ölçülerde olabildi. Çünkü II. Abdülhamid'in otoriter tavrı, insanlığın olduğu kadar sömürgeci zihniyetin de hizmetinde olan Pasteurcülerin istedikleri gibi bir hareket serbestliğine Osmanlı topraklarında müsaade etmedi.

---

[26] Moulin, *a.g.m.*, s. 170.
* Epidemiyoloji: hastalıkların insan topluluklarındaki dağılımı ve bu dağılımı belirleyen etkenleri istatistik yöntemleriyle inceleyen tıp dalıdır.
XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı basınında Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nden, "dünyadaki tüm doktorların tek başvuru yeri ve hastalıkların oluşumu hakkındaki ve tedavi yöntemleri hakkındaki eski tıbbi görüşleri temelinden yıkarak, yeni esaslar ortaya koyan doktorlara mihver olmuş bir mahal" diye bahsedilmektedir ki bu, Louis Pasteur'e ve kurumuna karşı bizde beslenen saygı ve hayranlığı en iyi şekilde ifade etmektedir. Bk. Şükri Kâmil, "Kolera Aşısı", *Maarif Gazetesi*, Nr. 112, 4 Ra 1311 (14 Eylül 1893), s. 117-118.
[27] Moulin, *a.g.m.*, s. 174.

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

BAKTERİYOLOJİHANE-İ ŞAHANE'NİN TESİSİNDEN ÖNCE OSMANLI DEVLETİ'NDE GERÇEK ANLAMDA BAKTERİYOLOJİ ÇALIŞMALARI

1. Osmanlı Devleti'nde 1886 Yılına Kadar Bakteriyoloji

Başka ülkelerde olduğu gibi Osmanlı'da da bakteriyolojinin kuruluşu ve bağımsız bir bilim dalı haline gelişi XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleşmiş[28]; bunun yanında, Osmanlı Devleti'nde ilk bakteriyoloji bilgileri Avrupa'da olduğu gibi zooloji içinde belirmeye başlamıştır. 1838'de Avrupaî tarzda öğretim yapmak üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane açıldığı zaman, henüz Avrupa'da da bakteriyoloji tam manasıyla tesis edilmemişti. O güne kadar Osmanlı Devleti'nde doktor yetiştiren okulların hiçbirinde bakteriyoloji ile ilgili bilgilerin okutulma ihtimali de bu sebepten dolayı bulunmamaktaydı[29]. Bununla birlikte, bu yıllarda Avrupa'daki ilerlemeler dikkatle takip edilmekteydi. Çünkü, bütün XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı tababeti yüzünü artık doğudan batıya çevirmiş durumdaydı ve bu halde Avrupa'daki gelişmelere kayıtsız kalınmamaktaydı[30].

[28] Çetin, *a.g.e.*, s. 1.
[29] Unat, *a.g.e.*, s. 10.
[30] Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Tababetinde Garplılaşma Cereyanları", *Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. XIX, S. 2 (1956), s. 182.

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi daha 1801 yılında, Jenner'in çiçek aşısı kitabından istifade ederek "Çiçek Aşısı Risalesi"ni, 1803 yılında İtalyanca'dan tercüme "Frengi Risalesi"ni ve daha sonra Buffon'un konuyla ilgili kitaplarından üçünü tercüme ederek yayınlamıştır[31]. 1811 yılında Tabip Şânizade Ataullah Efendi, İstanbul'da bir çiçek aşısı müessesesi açılarak ahalinin kolayca aşılanabileceğini ve bunun gerekli olduğunu II. Mahmud'a arz etmişse de bu teşebbüs neticesiz kalmıştır[32].

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de zooloji okutmuş olan Dr. İstenafaki ve Dr. Fenerli Pavlaki, bakterilerden ve çiçek aşılarından muhtemelen ancak birkaç kelimeyle bahsetmiş olmalılardı. Ancak 1839 yılında bu alanda önemli bir gelişme kaydedildi. Bu gelişme, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de çiçek aşısı imal edilmeye başlanması ve müracaat edecek her istekliye aşı yapılması idi. Bu arada, aşıyı tatbik etmek üzere iki memurun tayini de gerçekleştirildi[33].

Osmanlı Devleti'nde 1845 yılından itibaren aşıcı memurlar yetiştirilmeye başlanmıştır. Yine o yıl ülkedeki çiçek aşılarının yozlaştığı fark edilerek Viyana'dan yeni aşılar getirtilmiştir. Ancak yine istenilen sonuçlar alınamayınca, İstanbul'da tekrar aşı imal edilmeye başlanmıştır. Fakat bundan kısa bir zaman sonra, yine aşı ithal edilmesi yoluna gidilmiştir. 1872 yılında "Aşı Müfettişliği" adıyla bir fahri hizmet ihdas edilmiş ve buna Dr. Hüseyin Remzi Bey tayin edilmiştir. 1892'de de "Telkihhane-i Şahane" adıyla bir çiçek aşısı hazırlama istasyonu açılmıştır[34].

Osmanlı Devleti'nde bakteriyoloji alanında bu yıllarda yaşanan en önemli gelişmelerden birisi de Macarlı Miralay Abdullah Bey'in yazdığı bir kitapta, devrin bakteriyoloji ile ilgili güncel bilgilerini içeren bölümlerin yayınlanmış olmasıdır.

---

[31] Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 176; Unat, *a.g.e.*, s. 10. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi hakkında geniş bilgi için bk. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2003, s. 185 ve 208.

[32] Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 178; Unat, *a.g.e.*, s. 11; Nuran Yıldırım, "Salgınlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, s. 423. Şânizade hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 208-209.

[33] Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de aşı tatbikine başlandığı gibi, İstanbul'un bir çok semtine aşı memurları tayin edilmiştir. Bu husus hakkında ayrıntılı bilgi için bk. N.Bedi Şehsuvaroğlu, "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tarihçesi", *Sağlık*, C. XXV, S. 1 (Ocak 1951), s. 1.

[34] Unat, *a.g.e.*, s. 11; Nuran Yıldırım, "Salgınlar", s. 424. Hüseyin Remzi Bey, Paris Pasteur Enstitüsü'ne, 1866 yılında Zoeros Paşa ile birlikte gönderilen hekimlerden biriydi. Bk. Esin Kahya – Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara 2000, s. 263.

Bununla birlikte, Hüseyin Remzi Bey'in Richard ve Bouguillon'dan tercüme ettiği kitaplarında da bakterilerden bahsedilmiştir[35].

Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında yayınlanan tıp mecmualarında da mikroplarla ilgili çeşitli yazılar çıkmıştır ki bunların çoğu kolera ve veba gibi enfeksiyon hastalıklarıyla ilgilidir. Bunlar dışında, bazı yayınlar bakterilerle ilgili yeniliklerin Osmanlı Devleti'nde yakından takip edildiğini göstermektedir. Örneğin, Koch'un koleranın etkenini bulduğunu bildiren raporunun özeti 1883 yılında İstanbul'da yayınlanmış; Pasteur'ün 1885'de 'ısırıldıktan sonra kuduzdan korunma' konulu Paris Tıp Akademisi'nde verdiği tebliğ birkaç gün sonra yine Osmanlı başkentindeki bazı gazetelerde yer bulmuştur[36].

2. Zoeros Paşa ve Kuduz Müessesesi

2.1. Zoeros Paşa'nın Hayatı ve Hizmetleri

İlk Osmanlı bakteriyologu olan Aleksan Çaliki Efendi ya da diğer adıyla Aleksadır Zoeros Paşa, 1841 (veya 1844) yılında Beyrut'ta doğdu[37]. Annesinden Arapça, babasından Rumca ve Arnavutça, İtalya'da kaldığı yıllarda Latince, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de öğrenim görürken Türkçe ve Fransızca öğrendi. Bunlar dışında, İngiliz ve Danimarka dillerine de derdini anlatacak kadar vakıf bir tıp adamıydı[38]. İstanbul, Yunanistan ve İtalya'da uzun yıllar kaldıktan sonra, İtalya'da bakalorya diplomasını alıp padişahın iradesi üzerine Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girmiş ve burada iki-üç yıl okuduktan sonra, 1863 yılında kolağası rütbesiyle mezun olmuştur. Bundan sonra Edirne'ye tayin edilerek, askeri hekimlik hizmetine başlamıştır[39]. Aynı yıl Mekteb-i Tıbbiye'de açılan iç hastalıkları kliniği muallim muavinliği sınavını kazanarak burada Prof. Fauvel'in muavini olmuştur. Bu sırada (1865) İstanbul'da yaşanan kolera salgınında görev almış, hastalık söndürüldükten sonra Tıbbiye'deki

---

[35] Unat, *a.g.e.*, s. 12 - 13.
[36] Unat, *a.g.e.*, s. 14.
[37] Nuran Yıldırım – Yeşim Işıl Ülman, "Zoeros Paşa ve Deontoloji", *Tarih ve Toplum*, S. 127 (Temmuz 1994), s. 29. Zoeros'un doğum tarihiyle ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Unat ve ondan naklen Hatemi, 1842 yılını vermektedirler. Bk. Ekrem Kadri Unat, *a.g.e.*, s. 30; Hüsrev Hatemi – Nil Sarı, "Zoeros Paşa Evrakı I", *Tarih ve Toplum*, S. 28 (Nisan 1986), s. 5.
[38] "Zoeros Paşa", *Servet-i Fünûn*, S. 217 (27 Nisan 1311 / 9 Mayıs 1895), s. 136.
[39] Yıldırım –Ülman, *a.g.m.*, s. 29.

vazifesine geri dönmüştür. Ardından emraz-ı umumiye (genel patoloji) muallimliğine ve 1876'ta da iç hastalıkları muallimliğine getirilmiştir[40].

Zoeros Paşa, Mösyö Gold'un rahatsızlığı nedeniyle veremediği Genel Tarih ve Felsefe derslerini 1878'de vekaleten okutmuş; bir ara da Baruçi'den boşalan genel pataloji derslerini vermiştir. Hünkar yaveri olmuş, Mabeyn-i Hümayun ve Musika-i Hümayun tababetlerine tayin edilmiş, Osmanlı – Rus Savaşı sırasında Sırbistan'daki Karadağ cephesinde açılan askeri hastanenin başhekimliğini yapmıştır. Zoeros Paşa, askeri alanda ise, 1865'te binbaşı, 1872'de kaymakam, 1878'de miralay olmuştur. 1883 yılında mirlivalık rütbesine ulaşmış ve 1899 yılında ferik olmuştur[41].

Zoeros Paşa, 1884 yılında Lahey'de ve 1894 yılında Budapeşte'de toplanan Milletlerarası Hijyen ve Demografi Kongrelerine, 1884 yılındaki Kopenhag'daki Milletlerarası Tıp Bilimleri Kongresine, 1885 yılında Roma'da toplanan Milletlerarası Sıhhiye Konferansına, 1909 yılında Budapeşte'de düzenlenen Milletlerarası Tıp Kongresine ve 1912 yılında Roma'da yapılan VII. Milletlerarası Tüberküloz Kongresine resmi Osmanlı delegesi olarak iştirak etmiştir. Zoeros Paşa 1909 yılında emekli olmuş; ancak, Meclis-i Tıbbiye'de toplanmakta olan Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye üyeliği 1912 yılına kadar devam etmiştir[42]. Bir çok hizmetinin yanında, ilk akla gelen çalışması, 1887'de İstanbul'daki Daülkelb Ameliyathanesini kurması ve 1899'a kadar bunun idaresini yürütmesidir.

Zoeros Paşa, 1899 yılında bilemediğimiz bir sebeple gözden düşüp bu kurumun idaresi elinden alınınca, aynı günlerde verdiği bir arzuhalde, emeklilik işlemlerinin yapılmasını ve başka bir ülkeye gitmesine izin verilmesini istemiş; ancak bu arzusu Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiştir. 1913 yılında rahatsızlığı

[40] "Zoeros Paşa", *Servet-i Fünûn*, S. 217 (27 Nisan 1311 / 9 Mayıs 1895), s. 135; Nuran Yıldırım – Yeşim Işıl Ülman, *a.g.m.*, s. 29 - 30; Hüsrev Hatemi – Nil Sarı, "Zoeros Paşa Evrakı I", s. 6.
[41] Yıldırım –Ülman, "Zoeros Paşa ve Deontoloji", s. 30; "Zoeros Paşa", *Servet-i Fünûn*, S. 217 (27 Nisan 1311 / 9 Mayıs 1895), s. 135.
[42] Yıldırım –Ülman, *a.g.m.*, s. 30 -31; "Zoeros Paşa", s. 135.
Zoeros Paşa ile ilgili olarak Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Arşivinde bulunan evrakı, kendisine, eşine ve kızlarına yazılmış mektuplar başta olmak üzere, kendisinin de birkaç mektubunu kapsamaktadır. Bu evrak ile ilgili olarak Hüsrev Hatemi ve Nil Sarı'nın makaleleri konumuz açısından önemlidir. Bk. Hüsrev Hatemi – Nil Sarı, "Zoeros Paşa Evrakı I – II - III", *Tarih ve Toplum*, S. 28 (Nisan 1986), s. 5-8; S. 29 (Mayıs 1986), s. 44-49; S. 30 (Haziran 1986), s. 5-8.

nedeniyle ilmi çalışmalarına son vermiş olan Zoeros Paşa 1917 yılında İstanbul'da vefat etmiştir[43].

2.2. Zoeros Paşa Başkanlığındaki Osmanlı Tıp Heyetinin Paris'e Gönderilmesi ve Oradaki Faaliyetleri

Louis Pasteur'ün 1885 yılında bulup aynı yıl bilim dünyasına tanıttığı kuduz aşısı, salgın hasalıklara karşı oldukça duyarlı olan II. Abdülhamid'in de dikkatini çekmişti[44]. Çeşitli Avrupa devletlerinin Pasteur'den bu yeni buluşu öğrenmek üzere Paris'e doktorlar gönderiyor oldukları padişahın kulağına gidince, Osmanlı Devleti tarafından da buna iştirak edilmesine dair karar alındı. Bunun üzerine, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane görevlendirilecek hocaları tespit ederek, isimlerini Seraskerliğe sundu. Bu zatlar padişahın da onayından sonra yola çıkma hazırlıklarına koyuldular. Buna göre, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane seririyat-ı dahiliye muallimi (iç hastalıkları kliniği profesörü) Aleksandır Zoeros Paşa ile, ilm-i hayvanat (zooloji) muallimi Kaymakam Hüseyin Remzi Bey ve fenn-i cerrahi ile teksir-i hayvanat muallimi olan Veteriner Kaymakam Hüsnü Bey'in Paris'e gönderilmesi için 26 B 1303 (1 Mayıs 1886) tarihinde II. Abdülhamid'in iradesi çıktı[45].

Birkaç gün sonra, Zoeros Paşa'nın başkanlığında Paris'e gidecek olan bu heyete verilecek ilave maaş ve yolluklar belirlendi. Buna göre, Osmanlı heyetindeki her bir bilim adamına 50'şer lira harcırah ile, Zoeros Paşa'ya 50 lira ve diğer ikisine ise 30'ar lira aylık verilmesine karar verildi. Bu maaşlar hekimler Paris'ten dönene kadar ödenecek, İstanbul'daki askeri maaşları ise işlemeye devam edecekti[46].

Zoeros Paşa ve arkadaşları 8 Haziran 1886'da Paris'e vardı. Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi Esat Paşa bizzat Pasteur'den randevu almak yerine

[43] Yıldırım – Ülman, *a.g.m.*, s. 29 -31. Zoeros Paşa'nın bunca hizmetine rağmen böyle bir muameleye tabi tutulmuş olması dikkat çekicidir. Paşanın gözden düşmesine sebep olarak, kuduz tedavisinde başarısız sayılması akla gelmektedir; fakat, 12 yıl boyunca tedavi edilen hastaların yaşamını kaybeden hastalara nispeten ezici bir oranda olması, bunun imkansızlığını sergilemektedir. Bundan dolayı, gerçek neden başka olmalıdır. Maalesef tüm araştırmalarımıza rağmen bu bilginin belirtildiği bir kaynağa ulaşamadık.
[44] BOA, *İ.DH.*, nr. 78067.
[45] BOA, *İ.DH.*, nr. 78067.
[46] BOA, *İ.DH.*, nr. 78260.

durumu Fransız Dışişleri Bakanlığına bildirmeyi yeğleyince cevap gecikti. Bu sırada Pasteur böyle bir heyetin varlığını ve kendisiyle görüşmek üzere beklediğini haber alır almaz, bunları yanına çağırttı[47]. Fransız bilim adamı Osmanlı heyetini laboratuvarında kabul ederken, yanında yardımcıları ve diğer yabancı devletlerden gelmiş doktorlar da bulunmaktaydı. Bu sırada Pasteur, Zoeros Paşa ile tanışıklığını hatırlayarak Kopenhag'daki görüşmelerini dile getirdi ve bunun akabinde Zoeros Paşa, II. Abdülhamid'in Pasteur Enstitüsüne bağışladığı 10.000 Frankı ve birinci rütbeden Mecidî nişanı beratını kısa bir konuşmayla Pasteur'e takdim etti. Fransız bilim adamı hediyeleri alıp teşekkür ederken, kendi aşı usulünün layıkıyla anlaşılabilmesi için bir takım bilimsel teferruata ihtiyaç olduğunu ve bunlar hakkında derinlemesine düşünmek gerektiğini de ifade etti[48].

Bu gelişmelerden bir saat sonra Osmanlı heyeti aşı salonuna davet edildi ve bundan sonra her gün saat 11 ile 13 arasında Pasteur ve yardımcılarının nezaretinde Paris Üniversitesi profesörlerinden Dr. Grancher tarafından yapılan aşıları takip etmeye başladılar. Günde 50 ila 80 kişi aşılanmaktaydı ve bu hastalar on kısma ayrılmıştı. Her bir hasta onar gün, sıra ile aşılanıyor ve her gün miktar dereceli olarak arttırılıyordu. Aşılananlar arasında her milletten, hatta Amerika'dan gelenler dahi bulunmaktaydı ve bunların aşıları ile yaralarının tedavileri ücretsiz karşılanmaktaydı[49].

O sırada kuduz aşısı usulünü öğrenmeye gelenler arasında Almanlar hariç -ki bu dönemde Koch'un önderliğindeki Alman ekolü Fransızlarla amansız bir rekabet içerisindeydi- Amerikalılar, İngilizler, Belçikalılar ve Yunanlılar da bulunmaktaydı. Bu kadar devlet arasında o vakte kadar Pasteur Enstitüsüne yapılan en büyük yardım II. Abdülhamid tarafından gerçekleştirildiğinden, Osmanlı heyeti Paris'te oldukça hürmet ve ihtimam gördü. Bu özenin de sayesinde Zoeros Paşa, iki üç ay Paris'te kalıp aşı işinin yapılmasını öğrenmesinde Pasteur ve talebelerinden yardımlarını rica

---

[47] Süheyl Ünver – Bedi N. Şehsuvaroğlu, "İstanbul'da Louis Pasteur'ün İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. XXVII, S. 2 (1964), s. 100; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 144.
[48] Ünver –Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 100. Osmanlı sultanının Paris'e yolladığı hediyeleri hakkında bk. BOA, *İ.DH*., nr. 78144.
[49] Ünver – Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 100 – 101.

ettiğinde, ünlü bilim adamı Zoeros'a mikrobiyoloji kursunu da takip etmesini tavsiye etti[50].

Bizim çalışmamız açısından bu son diyalog oldukça önem arz etmektedir; çünkü, o vakte kadar hiçbir Osmanlı hekimi bakteriyoloji eğitimi almamış ve bundan dolayı da tıbbın bu yeni alanında yetişmiş değildi. Bu vesile ile Zoeros Paşa Osmanlı Devleti'ndeki ilk bakteriyolog ünvanını almak üzere bulunmaz bir fırsat yakalamıştı.

Ancak ilginçtir, heyetin İstanbul'a dönüşünden sonra, kuduz hakkında Türkçe ilk kitabın yazarı kendisi değil, diğer Osmanlı kursiyer Dr. Hüseyin Remzi Bey olmuştur[51]. Bu açıdan değerlendirildiğinde Hüseyin Remzi Bey de Zoeros gibi ilk Osmanlı bakteriyologlarından sayılmalıdır.

Zoeros Paşa İstanbul'a döndükten sonra, kendisinin ve diğer iki arkadaşının Paris'teki faaliyetlerini, bununla birlikte Osmanlı başkentinde gerçekleştirilmesini gerekli gördüğü hususları ayrıntılı bir raporla saraya sunmuştur[52]. Konumuz açısından son derece önemli olan bu rapordan Zoeros Paşa'nın ve arkadaşlarının faaliyetlerini izleyebilmekteyiz.

Nişanın teslim edildiği günden itibaren Zoeros Paşa, Dr. Kaymakam Hüseyin Remzi Bey ile birlikte her gün Pasteur'ün laboratuvarına devam etmeye başlamış, birkaç gün Pasteur'ün aşılama usulünü inceledikten sonra, konu ile ilgili başka bilgilerin de öğrenilmesi gerektiği kanaatine varmıştır. Burada başka bilgilerden kasıt, bakteriyoloji bilimidir. Zoeros Paşa'ya göre ki gerçekte de öyledir, bakteriyoloji bilimi tıp ve tedavi bilgilerinin bazı usul ve erkanını tamamen değiştirdiği gibi, bilhassa bulaşıcı hastalıkların yayılmasında kabul edilen usul ve kuralları da tamamen değiştirecektir. Paşa, henüz Osmanlı Devleti'nde hiçbir tabibin bakteriyoloji bilgisinin olmadığını da sözlerine eklemiştir. Zoeros Paşa ayrıca, bakteriyolojinin yüksek okullarda resmen okutulması halinde, en az bir senelik öğretime ihtiyaç olacağını da belirtmiştir.

---

[50] Ünver –Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 101.
[51] Heyet İstanbul'a döndükten sonra Telkihhane'nin idaresinin kendisine bırakılması, onun için iyi bir mükafat olmuştur. Bk. Ünver –Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 101.
[52] BOA, *Y.MTV*. nr. 25/1. Ayrıca Bk. Nuran Yıldırım, "Zoeros Paşa'nın Paris Dönüşü Takdim Ettiği Rapor", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 1 (İstanbul 1995), s. 91 – 97.

Zoeros Paşa'nın Paris'e vardığı zaman, oradaki derslerde tatile girilmişti. Hatta Pasteur bile tatili gelenek haline getirdiğinden 15 gün sonrasında Paris'ten ayrılarak küçük bir sayfiye kasabasına gitmiş ve Ekim ayı ortalarına kadar geri dönmemiştir. Paşa da bu dönemi Paris'te boş geçirmeyip istifade etmek için, eskiden beri arkadaşlığı bulunan Fransa Sıhhat-i Umumiye Meclisi başkanı ve tıp okulunun en tanınmış hocalarından olan Provalder ve Karantinalar Müfettişi Prost vasıtasıyla, ücretle özel bir hoca bularak, Pasteur'ün laboratuvarında üç ay bakteriyoloji eğitimi almıştır[53].

Zoeros Paşa Paris'te bakteriyoloji ile meşgul olduğu sırada, Dr. Kaymakam Remzi Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de okuttuğu zooloji dersinin bazı teferruatını inceleyip tamamlamak üzere, "Jardin de Plante" denilen ünlü bir okulun laboratuvarına devam etmiş ve o da ücretli bir hoca tutup gerekli dersleri almıştır. Hüsnü Bey ise, Osmanlı Devleti'nde verilmekte olan veterinerlik eğitimindeki bir takım eksiklikleri öğrenmek amacıyla Paris'teki veterinerlik mektebine devam etti. Zoeros Paşa, ciddi bir uğraş verdikten sonra, Hüsnü Bey'in bu okula kabulünü sağladığı gibi, onu bizzat okula kadar götürüp Fransız hocalara rica ettiğini belirtmiştir[54].

Zoeros Paşa Veteriner Hüsnü Bey'e okulda dikkat etmesi gereken meselelerin bir programını verdiği gibi, bir çok kereler onun yanında bulunarak derece derece okulun hocalarından bazı önemli hususlar hakkında teferruatlı bilgiler edinmiştir. Paşa'nın bu öğrendiklerinden birincisi, çoktan beridir zihnini meşgul eden şarbon hastalığı hakkındaki bilgilerdir. Ona göre, şarbon illeti Osmanlı Devleti için hayati bir meseledir. Binlerce hayvan bu bulaşıcı hastalıktan telef olmakta ve kimse bunun Avrupa'da bulunmuş olan çarelerini öğrenmeyi ve uygulamasına girişmeyi düşünmemektedir. Zoeros Paşa bunun için Veteriner Hüsnü Bey'in dikkatini çekmekle birlikte, kendisi de bizzat konuyu araştırarak, Avrupa'nın bu illetle baş ederken kullandığı vasıtaları inceleyip öğrenmiştir. Bu vasıtalardan ilki olarak, Pasteur'ün buluşlarından birisini işaret eden paşa, Pasteur'ün şarbon aşısı sayesinde Fransa'nın yüz binlerce Franklık zarardan kurtulduğunu belirtmiş ve İngiltere'nin en meşhur hocalarından birinin ağzından, "Fransa yalnız Pasteur'ün şarbon hastalığı hakkındaki

[53] BOA, *Y.MTV*. nr. 25/1.
[54] BOA, *Y.MTV*. nr. 25/1.

keşfi ile savaşta Almanya'ya vermiş olduğu beş milyar Franktan çok kazanacaktır" cümlesini iletmiştir[55].

Zoeros, bu kadar önemli bir usulün ayrıntılarını incelemeye teşebbüs ederek Veteriner Kaymakam Hüsnü Bey'i teşvik ettiğini, yine övünerek anlatmıştır. Bu hususta bunun dışında, kıymetli bazı kitaplardan gerekli tarifleri birlikte seçtiklerini de anlatmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin en iyi mütercimlerinden olan heyet üyesi Dr. Kaymakam Hüseyin Remzi Bey'in güzel bir kitabı tercüme edip, Hüsnü Bey ile birlikte yazımını tamamlamaları da raporda bahsedilen ayrı bir konu olmuştur[56].

Zoeros Paşa Paris'te anlaşılan o ki hiç boş durmamış, vazifesinin sınırlarını çalışkanlığıyla zorlayarak, çok ayrı konularda da sırf memleketi yararına olacağını düşünerek inceleme ve araştırmalarda bulunmuştur. Şöyle ki; Osmanlı Devleti'nde pek rastlanmayan ve atlarda görülen ruam hastalığı ile, kalp ve akciğer hastalıklarıyla ilgili de çalışmalar yapmıştır. Bunlar dışında, bulaşıcı hastalıklardan en etkili korunma yollarıyla, buna dair sıhhat-i umumiye, şehir temizliği, yiyecek ve içeceklerin tahlillerine ait incelemelerde de bulunmuştur. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bazı eksiklerinin tamamlanması ve Avrupa'daki tıp okullarının ayarına getirilebilmesi de Zoeros'un Paris'teki ilgi alanlarından birisi olmuş, bu konuda da bazı düzenlemelerle tedbirler üzerine de incelemelerde bulunmuştur. Bunlardan çok ayrı bir konu olarak, Zoeros'un bir başka ilgi alanı cinayet işleyen sabıkalıların kesin bir şekilde ve anatomi bilimine uygun bir biçimde araştırılmasıyla ilgili olmuştur. Zoeros Paşa, bu son paragrafta kısaca değinilen incelemeleri hakkında, emredilmesi halinde ayrı bir rapor da hazırlayacağını aynı yazısında belirterek bu bahsi kapamıştır[57].

Zoeros Paşa, bu kadar çok birikimle ülkesine dönmenin haklı gururuyla, padişahtan bir takım hususlarda yardım ve izin isteme cesaretini bularak, kuduz aşısı ve bilgilerini kullanabileceği bir mekanın gerekliliğini de belirtmekten geri durmamıştır. Ona göre, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bir laboratuvarın tesisi elzemdi; fakat bu laboratuvar tamamlanıncaya kadar İstanbul'a döndüğünde vakit kaybetmeksizin uygulamalara girişmek üzere gereken alet ve edevatı Paris'ten

[55] BOA, *Y.MTV*. 25/1.
[56] BOA, *Y.MTV*. 25/1; Ünver ve Şehsuvaroğlu'nun bu husustaki farklı değerlendirmeleri için bk. Ünver–Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 101.
[57] BOA, *Y.MTV*. 25/1.

getirtebilmesi için paraya ihtiyaç vardı. Bu durumu henüz Fransa'dayken Osmanlı idaresine bildirmiş ve Seraskerlik kanalıyla kendisine gönderilen 1500 Frank ile acil bulduğu edevatı satın almış idi. Fakat, laboratuvarın mükemmelen kurulup açılabilmesi için daha 2500 Frank'a ihtiyaç vardı ve bu da karşılanırsa, Avrupa'dakiler gibi bir ameliyathaneye İstanbul şehri de sahip olabilecekti. Ancak bu şekilde bildiklerini başkalarına anlatabilecek ve bu bilgilerin yaygınlaşmasını sağlayabilecekti[58].

Zoeros'un raporunun sonunda, yine kuduz aşısı konusuna dönülmüş ve bu husustaki gereksinimler izah edilmeye çalışılmıştır. Bu husustaki önemli eksiklerin başında, aşının elde edileceği hayvanların bulunmamasıdır. Zoeros'un ifadesiyle, "Bu aşılama için aşı maddesine ihtiyaç vardır ve aşı maddesi, kuduzdan ölmüş bir hayvanın beyninin bilimsel yöntemlerle hazırlanıp bir ada tavşanına aşılanmasını müteakiben bu tavşanın belli bir süre sonra öldüğünde, bu kez onun beyninin alınarak bir diğerine aşılanması ile, böylece devam edilerek ve sekiz–on hayvanın aşılanarak itlaf edilmesinden sonra elde edilir. Nihayet bundan sonra aşı insanlara tatbik edilmeye başlanır ki bu zincirleme uygulama devamlı olarak icra edilecektir." Başka bir yöntemle aşı maddesi elde etmek mümkün olmadığından, Zoeros Paşa Paris'ten ayrıldığı gün orada iki tavşanı aşılayarak yanında getirmiştir. Anlaşılacağı üzere, artık bir çok tavşana ihtiyaç duyulacaktır ki bunun karşılanmasını da Osmanlı yönetiminden talep etmiştir[59].

Osmanlı Devleti'ndeki ilk bakteriyolog olan Aleksandır Zoeros'un yukarıda anlatılmaya çalışılan raporu, bu memleketin bakteriyoloji bilimiyle gerçek manada nasıl tanıştığını anlatan nitelikte olmasının yanında, bizdeki ilk bakteriyoloji laboratuvarının tesisine karar verilmesinin hangi şartlarda gerçekleştiğini de en iyi şekilde izah eder niteliktedir.

---

[58] BOA, *Y.MTV*. 25/1.
[59] BOA, *Y.MTV*. 25/1.

2.3. İstanbul'da Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi'nin Kurulması ve Bu Kurumun Faaliyetleri

Zoeros'un raporundan sonra II. Abdülhamid'in iradesiyle 1887 yılının başlarında, İstanbul'da *Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi* adıyla bir müessese kurulup, başına da yine Zoeros Paşa getirildi. Bu laboratuvar Demirkapı'da eski Tıbbiye Mektebi'nin bulunduğu yerde, Askeri Kimyahane karşısında bir pavyonda açıldı[60]. Bu kurum, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne ve bütçesinden dolayı da Dahiliye Nezaretine bağlıydı[61]. Dr. Ahmed Sadi ve bir ara da Dr. Celalettin Muhtar'ın Zoeros'a muavinlik yaptıkları müessese, Paris ve diğer ülkelerde tesis edilen bu tür enstitülerle devamlı bir irtibat içindeydi[62]. Doğunun ilk kuduz müessesesi olan bu kurumda, Pasteur metoduyla ilk aşılama 3 Haziran 1887 tarihinde, Cemiyet'i Tıbbiye-i Şahane'ye takdim edilerek, Zoeros tarafından yapıldı[63].

Yukarıda belirtildiği üzere, bu müessesede kuduz yanında bakteriyoloji çalışmaları da yapılmıştır. İstanbul'un Bend ve Terkos suları, İstinye'de üretilen sanayi buzlarıyla çevredeki dağlardan getirtilen kar ve buzlar bakteriyoloji açısından incelenmiştir. İstanbul'da ortaya çıkan influenza hastalığı ve İzmit'te görülen sığır vebasıyla ilgili araştırmalar da yine burada yapılan diğer bakteriyoloji çalışmaları olmuştur. Nitekim, Osmanlı Devleti'nde Bakteriyolojihane-i Şahane açılana kadar, bu müessese bakteriyoloji ile ilgilenen tek kuruluş olmuştur[64].

Zoeros Paşa, 1888 sonbaharında Istranca Dağları havalisinde beslenen kara sığırlarda görülen kuduz illetiyle yapılan mücadeleye katılmak ve bunun sebeplerini araştırmak üzere padişahın emriyle bölgeye gönderilmiş; hastalığın nasıl ortaya çıktığını araştırmış ve yayılmasını engellemek üzere tedbirler almıştır. Bunun ve Mekteb-i Tıbbiye'den gönderilen raporun üzerine Zoeros Paşa'ya ve yardımcısı Dr. Celalettin Muhtar Bey'e birer gümüş imtiyaz madalyası verilmiştir[65]. Bu gelişmeden

---

[60] Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, s. 30.
[61] Besim Ömer (Akalın), *Nevsâl-i Afiyet*, İstanbul 1315, s. 96.
[62] Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet*, s. 96.
[63] Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, s. 145 ve bu eserden naklen, Esin Kahya – Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara 2000, s. 247.
[64] Ameliyathanede yapılan çalışmalar neşredilmiş, hatta bunlardan bazıları Avrupa basınında yayınlanmıştır. Bk. Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 96 - 97; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, s. 1335.
[65] BOA, *DH.MKT.* nr. 1567/118; 1558/68; 1556/104.

de anlaşılacağı üzere Zoeros, bilgi ve tecrübesine başvurulduğunda, başkentteki laboratuvarından uzaklaşarak da mesleğini icra etmiştir.

1899 yılı ortalarında Dâülkelb Ameliyathanesi müdürlüğünden alınan Zoeros Paşa'nın yerine Paris'ten Dr. Auguste C. Marie getirilmiştir (Haziran 1899). Ancak bu doktorun, İstanbul'da yalnızca bir sene geçirmişken, ailevi sebeplerden ötürü memleketine geçici olarak gittiği bir sırada, kuduz aşısı yapılanların ölüm oranının yüksekliği ileri sürülerek müesseseyle ilişiği kesildi. 1900 yılında, Pasteur'ün ünlü öğrencisi Dr. Roux'nun teklifi ile, Tunus'taki askeri laboratuvarın şefi bulunan, başka bir Fransız Dr. P. Remlinger, Kuduz Laboratuvarı şefi ve Bakteriyolojihane'nin müdür yardımcısı olarak görevlendirildi[66]. On yıl çalışan Remlinger'den sonra Dr. Paul Simond ve Dr. Haim Naum müesseseye müdürlük yaptılar[67]. Şehsuvaroğlu bir eserinde Remlinger'den sonra, Zoeros'un yardımcılığını yapan Dr. Ahmed Sadi ve Dr. Arif Rıza Beylerin de bir müddet kurumun idaresini üstlendiklerini belirtmektedir[68]. Kuduz müessesesi 1903 yılı sonlarında Selimiye'deki bir binaya taşınmış, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Sultanahmet'teki Mülkiye Baytar Mektebi yanına getirtilmiştir[69]. Müessese 1920 yılına kadar burada kalmış ve sonra tekrar Demirkapı'ya taşınmış ve Cumhuriyet'in ilanına kadar da burada faaliyet göstermiştir[70].

Dâülkelb Ameliyathanesi 1934 yılında Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesine bağlanmış; burası merkez olmak üzere kuduz istasyonları kurularak, kuduz illetiyle yaygın bir şekilde mücadele edilmiştir. Öte yandan, 1905 yılında

---

Celalettin Muhtar Bey, 1887 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olduktan hemen sonra Zoeros'a muavin tayin edilmiş ve kuduz enstitüsünde iki sene hizmet etmiştir. bk. Unat, *a.g.e.*, s. 33.

[66] Remlinger'in buradaki çalışmaları -ve kendisine göre çektiği sıkıntılarla ilgili bilgi- için bk. P. Remlinger, "İstanbul Kuduz Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Geçirdiği Sıkıntılı Safhalar – II, III, IV", *Tıb Dünyası*, Çev. Erdoğan Noyan, C. XXI, nr. 6-242 (Haziran 1948), s. 6178 – 6185; nr. 6-243 (Temmuz 1948), 6205 - 6207; nr. 6-244 (Ağustos 1948), s. 6227 - 6229.
Darü'l-kelb ve Bakteriyoloji Müdürü Dr. Remlinger'in iş akdinin feshedilmesi hakkında bk. BOA, *DH.MUİ.* nr. 13/-3/18; 70/-1/8.

[67] Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1335.

[68] Şehsuvaroğlu, *a.g.e.,*, s. 146 ve bu eserden naklen, Esin Kahya – Ayşegül D. Erdemir, *a.g.e.*, s. 247. Halbuki Dr. Ahmed Sadi Bey, Dâülkelb Ameliyathanesi açılmasını müteakip Zoeros'a muavin tayin edilmiş ve yıllarca burada çalıştığı gibi, bir süre Telkihhane'de de görev yapmış ve 1908 yılında emekli olmuştur. Öte yandan, Rıza Arif Bey, 1903 yılında Remlinger'e muavin olmuştur. Bk. Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, s. 31 ve 35.

[69] Sultanahmet'teki Bakteriyolojihane'de yapılacak tamiratların keşif defteri için bk. BOA, *DH.MUİ.* nr. 47/-1/43.

[70] Unat, *a.g.e.*, s. 30.

Selanik'te, 1917 yılında Sivas ve Şam'da kuduz laboratuvarları kurularak hizmet vermiştir[71].

Zoeros'un idaresinin sürdüğü ilk 12 yıllık dönemde, Dâûlkelb Enstitüsü'nde kudurmuş hayvanlar (köpek, kurt, çakal, kedi, at, öküz vb.) tarafından ısırılan 2359 kişi tedavi edilmiştir. Enstitünün henüz kurulduğu zamanlarda müracaat eden hasta sayısı oldukça düşük olmuşsa da gittikçe bu sayı artmıştır. Örneğin, 1887-1888 (Rumî 1302'den 1303 sonuna kadar) 39 kişi, 1889-1890 (Rumi 1305)'da 37 kişi, 1890-1891 (Rumi 1306)'de 77 kişi, 1891-1892 (Rumi 1307)'de 112 kişi, 1892-1893 (Rumi 1308)'de 223 kişi, 1893-1894 (Rumi 1309)'de 252 kişi, 1894-1895 (Rumi 1310)'de 254 kişi, 1895-1896 (Rumi 1311)'da 329 kişi, 1896-1897 (Rumi 1312)'de 266 kişi, 1897-1898 (Rumi 1313)'de 339 kişi ve 1898-1899 (Rumi 1314)'da 419 kişi buraya müracaat etmiştir[72]. Bu başvuranlardan toplam 40 - 45 kişi hayatını kaybetmiş; fakat, bunların bir kısmı mikrobu aldıktan uzun bir süre sonra enstitüye müracaat ettiklerinden tedavi için geç kalınmış insanlar olmuştur[73].

Zoeros Paşa yukarıda anlatılmaya çalışılan girişimiyle, binlerce insanın yaşamını kurtaran bir doktor olmuştur. Fakat, onun bu bilgi ve beceriyi edinmesini sağlayan kişi, tıp alanında Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip edip, bu husustaki çalışmaları Osmanlı ülkesine getirtmek üzere Zoeros Paşa ve diğerlerini Paris'e yollayan Sultan II. Abdülhamid olmuştur[74]. 1887'ye kadar sayısını tahmin bile edemediğimiz insan kayıplarına yol açan kuduz illeti böylece Osmanlı Devleti'nde sıradan bir hastalık durumuna indirgenmiştir.

---

[71] Yıldırım, *a.g.m.,* s. 1335.
[72] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 97.
[73] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 98.
[74] Dâûlkelb Ameliyathanesi açılmadan önceki dönemde 1886'da yedi ve 1887'nin ilk altı ayında bir Osmanlı vatandaşı Paris'e giderek kuduz tedavisi görmüştür. Bk. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1335. Daülkelb Tedavihanesine müracaat edenlerin isimlerini içeren 8 sayfalık defter için Bk. BOA, *Y.EE. Defter*, nr. 340.

3. Bakteriyolojihane'nin Kurulmasını Gerekli Kılan Faktörler ve Müessesenin Açılmasında Etkili Olan Kişiler

Giriş bölümünde ele alındığı üzere, Osmanlı Devleti'nde bakteriyoloji hakkında XIX. yüzyıl boyunca tercümeler yapılarak Osmanlı tıbbına kazandırılan eserler ile, Avrupa'ya bu konuda yetiştirilmek için gönderilen hekimler vasıtasıyla, önemli bir gelişme sağlanmıştı. Bilhassa, bu yüzyılın sonlarında Fransa'ya bakteriyoloji eğitimi için Dr. Celalettin Muhtar, Dr. Hasan Zühdü Nazif, Dr. Rıfat Hüsamettin Efendilerin gönderilmesi ve Fransa'da cerrahi tahsili için bulunan Dr. Hamdi Aziz ve Dr. Angelos Efendilerin de bakteriyoloji tahsiline müsaade edilmesi önemli gelişmelere sebep olmuştur[75]. Bunların da vasıtasıyla 1891'de tıp mekteplerinde ve 1893'de de baytar mekteplerinde bakteriyoloji öğretimine başlanmıştır[76].

Osmanlı modernleşmesinin belirgin niteliklerinden olan, teknik konularda Avrupa yardımına başvurulması ve Osmanlı tababetinde XIX. yüzyıl boyunca devam eden Batıllaşma gayretlerinin neticesi olarak ortaya çıkan Avrupa etkisi, İstanbul kolera salgınında, Avrupa'dan getirtilen doktorlar ile salgın hastalıklara karşı geliştirilen bazı uygulamalarda da açıkça rastlanmıştır.

Osmanlı hizmetine alınan yabancıların rapor ve görüşleri yalnızca sağlık düzenlemeleriyle ilgili değildir. Avrupalı hekimlerin rehberlikleri, Osmanlı yönetiminin sağlık konusundaki politikaları hakkında, özellikle bunun için bir yönetim mekanizmasının oluşturulmasında da etkin olmuştur. Dr. Chantemesse ile başlayan bu süreç, tamamen Osmanlı idaresinin isteğiyle meydana gelmiş ve herhangi bir Batı empozesi vuku bulmamıştır. Öte yandan, gönderilen uzmanlar burada ülkelerinin nüfuzunu temsil etmiş ve her vesile ile bunu arttırmaya çalışmıştır[77].

---

[75] Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bakteriyoloji hocası da olan Hamdi Aziz hakkında bilgi için bk. BOA, *Y.EE*. 958; vr. 8b. 1894 yılında Mekteb-i Tıbbiye'nin bakteriyoloji hocaları Dr. Binbaşı Hamdi Aziz Efendi ve Dr. Nicolle idi. Lourmier ise, Bakteriyoloji muallim muavini olarak görev yapmaktaydı. Bk. *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, İstanbul 1312, s. 292-293.

[76] Ekrem Kadri Unat, *a.g.e.*, s. 16.

[77] Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 159.

3.1. 1893-94 İstanbul Kolera Salgını ve Bu Salgının Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Tesis Edilişine Olan Etkisi

1893-94 kolera salgınının Osmanlı Devleti'nde halk arasında sağlık bilincini uyandırmaya yönelik, olumlu bir etkisi olduğu gibi, hastalığın devam ettiği günlerde, Osmanlı yöneticilerinin bu illete karşı tavrındaki ciddiyetin bir sonucu olarak, kolera salgını, bir takım önemli sağlık reformlarına imza atılmasına da hizmet etmiştir. Bu hususta 1893-94 yıllarında İstanbul'da gerçekleşen bir çok örnek bulunmaktadır. Bu sırada salgın, sağlık reformları ile, kamu sağlığı alanlarında ve İstanbul'un mevcut altyapı eksikliklerinin tamamlanması yönünde, atılması gereken adımların bir an evvel atılması gerektiğini belirten en ciddi uyarıcı olmuştur[78]. Nitekim, Bakteriyolojihane-i Şahane de böyle bir ortamda tesis edilmiştir.

Hiç şüphesiz Bakteriyolojihane-i Şahane'nin kuruluşunu gerekli kılan en başta gelen gelişme, 1893-94 yıllarında İstanbul'da görülen kolera salgını olmuştur. Dünyanın diğer kalabalık ve işlek şehirleri gibi, XIX. yüzyıl boyunca bir çok kez kolera istilaları yaşayan İstanbul, 1893 yılı Ağustosundan başlayarak 1895 senesinin yaz aylarına kadar, aralıklarla yaklaşık iki yıl bu bela ile uğraşmıştır. Bu dönem zarfında birbiri ardına meydana gelen iki salgın olduğu görülmektedir. İstilalardan ilki, 24 Ağustos 1893 tarihinden itibaren yaklaşık sekiz ay süren ve 26 Nisan 1894'te sona eren salgındır. 1895 Ocak ayında diğer salgın başlamış ve o da yaklaşık üç buçuk ay boyunca Osmanlı başkentinde hüküm sürmüştür[79]. Bu salgınlardan birincisi, Bakteriyolojihane-i Şahane'nin kurulmasını sağlamış; iki salgın arasındaki dönem ve ikinci salgın da bu müessesenin faaliyetlerine başladığı devre tekabül etmiştir. Bu nedenle, çalışmamız açısından bu iki salgın oldukça büyük bir önem arz etmektedir.

1893 yılında İstanbul'da ilk kolera vakası, Hasköy'de 24 Ağustos günü ortaya çıktı[80]. Önce mevsim hastalığı olarak değerlendirilen bu vaka ve Beykoz-Yalıköy'deki diğer vakalardan sonra, 25 Ağustos 1893 tarihinde Sıhhiye Nazırı'nın başkanlık ettiği ve devrin önde gelen hekimlerinin de katıldığı bir toplantı tertiplendi[81].

---

[78] Ayar, *a.g.t.*, s. 158.
[79] Ayar, *a.g.t.*, s. 111.
[80] Mesut Ayar'ın adı geçen çalışmasında da sıkça kullanılan, İstanbul Üniversitesi Kitaplığı Türkçe Yazmalar Bölümündeki bir eser, salgınla ilgili en derli toplu istatistiksel bilgileri içerdiği için önemlidir. Bk. *İÜ.K. TY*. nr. 8987.
[81] BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/S-80.

Ön incelemelerden sonra hastalığın kolera olmayıp yalnızca ileri derecede gastro-enterit olduğu teşhis edildi[82]. Fakat ilk hasta hakkında tıbbi müşaverede bulunan hekimlerden olan, 6. Belediye Dairesi'nde görevli Dr. İvazyan Efendi, hastanın koleraya yakalandığını iddia etmişti. Buna rağmen, vakayı inceleyen tıbbi heyettekilerin geri kalanı tarafından hastalığın kolera olmadığına hükmedildi[83]. İlk koleralının hastalanmasının ertesi günü, yani 25 Ağustos 1893 tarihinde Kuleli Askeri İdadisi'ndeki öğrencilerden biri kusma ve ishal halleriyle rahatsızlanıp 24 saat zarfında ölünce, onun da durumu şüphe çekici bulundu[84]. Bu iki vakadan sonra, yeni vakalar birbirini izledi ve salgın tam anlamıyla başlamış oldu.

İlk gelişmeler, kolera hastalığının Osmanlı hekimlerince henüz tam olarak tanınmadığını da gösterdi[85]. Sonrasında ise, aylarca süren bir mücadele ki bunun içinde, yeni komisyonların kurulması, yeni doktor ve eczacı tayinleri, koleralı hastalara mahsus açılan hastaneler, hasta görülen yerlerde kordon usulünün uygulanması, şehir suyu hakkındaki iyileştirme girişimleri, fakirlerin bir kısmının şehirden gönderilmesi, yine fakir kesimin yaşadığı baraka mahallerinin yıkılması gibi çalışmalar meydana geldi[86]. Elbette bu çalışmaların en önemlilerinden birisi de koleralı hastaların tam teşhisi için gereken bakteriyolojik çalışmalar yapmak üzere Avrupa'dan uzmanlar getirtilmesiyle, bunlara gerekli çalışmalarını yapabilecekleri ortamın sağlanması, yani Bakteriyolojihane-i Şahane'nin kuruluşu olmuştur.

Salgının başladığı *1309 Ağustos*unda (13 Ağustos-12 Eylül 1893) İstanbul'da 141 kişi koleraya yakalandı ve bunlardan 87'si yaşamını yitirdi. *Eylül 1309* (13 Eylül-12 Ekim 1893)'da bu sayılar biraz daha artarak, 181 vaka ve 94 vefata ulaştı[87]. *Teşrin-i Evvel 1309* (13 Ekim-12 Kasım 1893)'da kolera vukuat ve ölüm sayıları artarak, 330 yeni vaka ve 194 vefat gerçekleşti. İstanbul'da salgın boyunca kolera vaka ve ölümlerinin en çok görüldüğü dönem, 1320 vukuat ve 727 ölüm ile *1309 Teşrin-i Sâni* (13 Kasım-12 Aralık 1893) ayı oldu. Hastalığa yakalananlardan 1090'ı sivil, 230'u da askerdi; bu dönemde koleradan ölenlerin 625'i sivil, 102'si de askerdi.

---

[82] BOA, *İ.HUS.* nr. 1311/S-85.
[83] *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 43b; Ayar, *a.g.t.*, s. 112.
[84] *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 43b; Ayar, *a.g.t.*, s. 112.
[85] Ayar, *a.g.t.*, s. 112.
[86] Ayar, *a.g.t.*, s. 204 – 284.
[87] Ayar, *a.g.t.*, s. 143.

1893 Aralık ortalarında, soğuklar nedeniyle mikrobun kırılacağı düşünülmekteydi. Ancak bu ay içinde meydana gelen vukuat sayısı, Kasım ayına göre azalmış olmakla birlikte, yine de beklenenin üzerinde oldu. Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu tarafından bunun sebebi olarak, halkın yiyecek ve içeceklerine dikkat etmemesi ile, ortaya çıkan mide ve bağırsak bozukluklarına karşı yeterli hassasiyetin gösterilmemekte olduğu söylenmekteydi. Gerçekten de kış mevsiminin tam ortasına varılmasına ve havaların iyice soğumasına karşın, salgının hala etkili olması dikkat çekiciydi[88]. Nitekim önceki ayın sonlarında en şiddetli haline kavuşan salgında, *1309 Kanun-ı Evvel* ayında (13 Aralık 1893-12 Ocak 1894) da 381 yeni vaka ve 227 kolera ölümü meydana geldi.

Kanun-ı Sâni 1309 (13 Ocak-12 Şubat 1894)'da, evvelki ay başlayan düşüş daha da hızlanarak, 102 yeni vukuat ve 70 vefat raddelerine geriledi. *1309 Şubat*ında (13 Şubat-12 Mart 1894) bir miktar daha azalan vukuat sayısı 89, vefat sayısı da 53 oldu. *1310 Mart*ında (13 Mart-12 Nisan 1894) özellikle Rum vatandaşlar arasında canlanan salgının şiddeti artarak, 134 yeni vaka ve 81 ölüme yol açtı. Koleranın İstanbul'daki son kurbanının öldüğü 14'üne kadar *Nisan 1310* (13 - 26 Nisan 1893)'da, yalnızca 5 vukuat ve 4 vefat meydana geldi[89].

1893-94 İstanbul kolera salgını, 26 Nisan 1894 tarihinde Sivas'tan İstanbul'a gelen bir Ermeni olan Agop'un ölümüyle sona erdi. Bu süre zarfında 2683 kişi koleraya yakalanırken, bunun 1537'si hayatını kaybetti. Hastalığı yenenlerin sayısı ise 1146 oldu. Bu netice ile hastalığa yakalananların % 57.2'si yaşamını yitirirken, % 42.8'i iyileşmiş oldu. Salgının devam ettiği 246 günün ortalama vukuat sayısı 11 olurken, günlük ortalama ölüm oranı da 6 civarında meydana geldi[90].

1893-94 İstanbul kolera salgınında, askerler hariç, hastalığa yakalanan 2120 kişinin 439'u kadındı ve bunların 276'sı hayatını kaybetti. Bunun yanında, siviller arasında koleraya yakalanan 1681 erkekten 1006'sı hastalığa yenik düşerek yaşamını yitirdi. Bu hesapla, kadınlar arasında vakalara göre ölüm oranı yaklaşık % 63; sivil erkeklerinki de yaklaşık % 60 oldu. Ayrıca askerler dahil edilerek tüm vakalardaki kadın hasta oranı % 26; yine tüm vakalardaki kadın ölüm oranı ise, % 18 oldu. Buna

[88] Koleranın etkinliği, genellikle sıcak aylarda artmakta ve soğuklarla birlikte zayıflamaktadır.
[89] *İÜ.K. TY*. nr. 8987, vr. 43a; Ayar, *a.g.t.*, s. 144 – 145.
[90] Ayar, *a.g.t.*, s. 143.

karşılık, erkekler toplam vukuatın % 74’ünü ve toplam ölümlerin de % 82’sini teşkil etti[91].

İstanbul nüfusunun büyük kısmını oluşturan Müslüman ahalinin, hastalığa en çok yakalanan grup olması doğaldı. Buna göre; 1034 Müslüman koleraya yakalanarak, bunlardan 674’ü (% 65) yaşamını yitirdi. Rumlardan da hastalığa yakalananların sayısı yüksekti; 510 vukuat ve 317 vefat (% 62). Ermenilerden 386 vukuat ve 179 vefat (% 46); Musevilerden 173 vukuat, 96 vefat (% 55) gerçekleşti. Şehirdeki yabancı uyruklulardan koleraya yakalananların sayısı 17, bunlardan hayatını kaybedenlerin sayısı da 16 oldu (% 94). Yukarıdaki rakamlara göre, İstanbul ahalisi arasında koleraya yakalananlardan % 49’u Müslüman idi. Bunun dışındaki milletlerden Rumların oranı % 24, Ermenilerin % 18, Musevilerin % 8 ve yabancı uyrukluların da yaklaşık % 1 oldu. Siviller arasındaki ölüm oranlarının cemaatlere göre dağılımı ise şöyle gerçekleşti: Müslümanlar % 52.6, Rumlar % 24.7, Ermeniler % 14, Museviler % 7.5 ve yabancı uyruklular % 1.2[92].

Görüldüğü üzere, vukuat ve ölüm oranları baz alındığında, bu kolera dalgasının çok etkili olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Ancak, rakamların düşük olmasında, hastalığın etkisizliği değil, alınan sıkı önlemlerin payı büyük olmuştur.

3.2. Bakteriyolojihane-i Şahane’nin Açılma Süreci

Osmanlı Devleti’nde gerçek manada mükemmel bir bakteriyoloji laboratuvarının 1893-94 İstanbul kolera salgını esnasında duyulan ihtiyaca binaen, Fransa’dan getirtilen uzmanlar tarafından gerekli gösterildikten sonra tesis edildiği bilinmektedir. Halbuki Osmanlı idaresi koleranın başkente yaklaştığı günlerde ve daha yabancı mütehassısların getirtilmesi fikri bile ortada yokken, böyle bir kurumun eksikliğinin farkındaydı. Bilhassa İstanbul’daki içme ve kullanma sularının sağlıklılığından emin olunamadığından, bu suların bakteriyoloji bilimine uygun bir şekilde tahlil edilmesinin gerekliliği bilinmekteydi.

---

[91] Ayar, *a.g.t.*, s. 145.
[92] Ayar, *a.g.t.*, s. 146.

İlk olarak, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin emraz-ı umumiye (genel pataloji) ve teşrih-i maraz muallim muavinlerinin mektep idaresine verdikleri bir arzuhalle dikkatler bu yöne çekilmiş oldu[93]. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de özel bir bakteriyoloji laboratuvarının hazırlanıp açılmasıyla, şehrin muhtelif yerlerinde bulunan ve halkın sağlığını tehdit eden suların birer birer muayenesi yapılabilir ve bunlardan zararlı olanları için gerekli önlemler alınabilirdi. Bu kuruluş için geçici olarak mektebin içinde bir mahallin hazırlanması yeterli görülmekteydi. Bunun için gerekli olan alet ve edevatın tedarikine dair bir miktar harcama yapılmalı; bu masraflar için öncelikle 7.000 kuruş tahsis edilmeliydi. Kalan eksiklikler ise peyderpey ikmal edilebilirdi[94].

Mektebin hocalarının bu girişimleri gerçekten dikkat çekiciydi. Mesele önce okuldan bağlı bulunduğu Mekatib-i Askeriye Nezareti'ne, buradan Dahiliye Nezareti'ne ve nihayet Şura-yı Devlet'in Dahiliye Dairesi'ne havale edildi. Yapılan incelemelerden sonra, bahsi geçen 7.000 kuruşun nereden ve nasıl karşılanacağı meselesi ortaya çıktı. Mekatib-i Askeriye Nezareti'ne, tahlilhanenin ilk etapta ihtiyacı olan 7000 kuruş ile, sonrasında yapılacak tahlil ve muayenelere sarf edilecek malzeme ve saire için aylık 500 kuruştan senelik 6000 kuruşun tahsisi emri verildi. Bu para Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nin Rumi 1309 yılı bütçesine eklenecekti[95].

Şura-yı Devlet'in yukarıda anlatılan kararı, 8 Ağustos 1893 (25 M 1311) tarihinde alınmış olması yönüyle de önemlidir. Dosya buraya gelene kadar haftalar kaybedildiği de muhakkaktır. Böyle olunca, İstanbul'da salgın başlamadan çok önce, hele Dr. Chantemesse'in gelişinden aylar önce, Osmanlı başkentinde yeni bir bakteriyoloji laboratuvarının kurulması gerekli görülmüştür[96]. Diğer taraftan, konunun Meclisi Mahsus-ı Vükela'da görüşülmesi ancak 20 Ağustos'ta, padişahın iradesi de 21 Ağustos'ta çıkmış olduğundan[97], bir hayli zaman kaybedilmiş ve birkaç gün sonra kolera patladığından olsa gerek, bu mesele arka plana itilmiştir.

---

[93] BOA, *İ.DH*. nr. 1311/S-9. Numarası verilen belgede, Kolağası Rıfat Hüsamettin Efendi ile Kolağası Hasan Zühdü Efendi'nin adlarının geçmemesine rağmen, onlardan bahsedildiği bellidir. Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nde bakteriyoloji eğitimi de almış olan, Chantemesse'in de övgüyle bahsetmiş olduğu bu iki parlak doktordan İstanbul salgını esnasında da yararlanılmıştır. Bk. BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/S-183.
[94] BOA, *İ.DH*. nr. 1311/S-9.
[95] Bu hususta Maliye Nezareti'ne, gereken tahsisatı yapması için emir verilecekti. Bk. BOA, *İ.DH*. nr. 1311/S-9.
[96] BOA, *İ.DH*. nr. 1311/S-9.
[97] BOA, *İ.DH*. nr. 1311/S-9.

Yukarıda anlatılmaya çalışılan önemli gelişmelerin yanında, Mekteb-i Tıbbiye'de mikroskobik incelemeler yapmanın vakit kaybından başka bir işe yaramayacağını düşünen hocaların da varlığı bilinmektedir. Yine bu hocalara göre, bu gibi mikroplu şeylerin incelenmek üzere okul içine sokulması, ayrıca tehlikeli ve zararlı olabilirdi[98].

Aslında koleranın salgın halini aldığı bir durumda, tesisin hazırlanma sürecinin kısa tutulması beklenebilirdi; ancak, önce hastalığın mahiyeti hakkında yapılan uzun tartışmalar, sonra da koleranın yok edilmesinde düşüncelerin başka yönlere kayması bunu engellemiştir[99]. Nihayet Dr. Chantemesse ile konunun önemi tekrar hatıra getirilip, bu kez Bakteriyolojihane-i Şahane adıyla, müessesenin inşasına başlanmıştır.

3.2.1. Dr. Chantemesse'in İstanbul'a Gelişi ve Buradaki Çalışmaları

Bugün bir çok tarihçi veya tıp tarihçisine göre, Osmanlı Devleti'nde bakteriyolojinin ya da hiç olmazsa modern bakteriyolojinin kuruluşunun 1893 yılından sonra meydana geldiği kabul edilir ki bunun, Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nün yardımlarıyla gerçekleştirildiği de bilinmektedir[100]. 1893-94 İstanbul salgınının başladığı günlerde Pasteur'ün değerli önerileri rica edildiğinde, onun görevlendirdiği iki yardımcısı, konuyla ilgili bir rapor hazırlayıp İstanbul'a göndermiş; rapor doğruca salgınla mücadelede birinci merci olan Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu'na iletilmiştir[101]. Bunu müteakiben, 8 Eylül 1893 tarihinde Pasteur, İstanbul'daki salgın

---

[98] BOA, *Y.MTV.* nr. 83/13.
[99] İstanbul'da kolera ile savaşılırken alınan önlemler hakkında geniş bilgi için bk. Ayar, *a.g.t.*, 204 -284.
[100] Bu kanaate sahip olanlara dair bir çok örnek isim vermek mümkündür. Mesela bk. Refik Güran, *İstanbul'da İlk Bakteriyolojihane Tarihi Hakkında* (Tıb Dünyası, Nr. 2'den ayrı basım), İstanbul 1947, s. 3-11; Saadi Nazım, *Bakteriyolojihanenin Kuruluşuna Dair* (*Pratik Doktor*, Nr. 1'den ayrı basım), İstanbul 1953, s. 4.
[101] BOA, *İ.HUS.* nr. 1311/S-170; *BEO.NGG.,* nr. 689, 326 (28 S 1311). Salgının ilk günlerinde koleranın yalnızca Üsküdar'daki Toptaşı Bimarhanesi'nde etkili olmasından dolayı, raporda bilhassa buraya dair önlemlere değinilmiştir. Buna göre, salgının yalnız Bimarhane ile sınırlı kalmasıyla bunun dışarıya yayılmasının engellenmesi için akıl hastalarının dışarı çıkışına izin verilmemesi; ishalli hastaların hemen diğerlerinden ayrılması; zararlı şeylerin dezenfekte edilmesi; lağımların içine yalnız iyice dezenfekte edilmiş şeylerin dökülmesi; hastaların bulaştırmış olması muhtemel olan her şeyin çamaşırcıya verilmeden önce kaynatılması; bulaşık olması muhtemel parke, duvar, mefruşat ve benzeri eşyaların yıkanması; nekahet halinde bulunan ve ishali kesilen bir hastanın bağırsaklarında kolera mikrobunun uzun süre muhafaza edilebilmesinin unutulmaması; ham gıdalarla salata ve meyvelerin yenilmesinden

hastalık şiddetlenirse ve kendi tedavihanesinden birisine gerek duyulursa, Fransa Sağlık Daireleri Müfettiş Yardımcısı *Dr. Chantemesse*'i Osmanlı başkentine gönderebileceğini bildirilmiştir[102]. Bu teklif de Osmanlı Hükümeti'nce memnuniyetle karşılanmıştır[103]. Dr. Chantemesse hemen davet edildiği gibi, yola çıkarken İstanbul'da bulunamaması ihtimaliyle gereken alet ve edevat ile ilaçların Paris Sefareti aracılığıyla satın alınmasına karar verilmiştir[104].

İstanbul salgınıyla mücadelede Dr. Chantemesse'in gerçekten önemli bir yeri olmuştur. Fransız bilim adamına Osmanlı yönetimi de büyük bir saygı ve güvenle yaklaşmıştır. Sağlık heyetleri için hazırlanacak talimatnamenin son şeklini almasıyla, Paris'ten getirtilecek etüvlerle ilgili araştırma, satın alma ve bunları kullanacak adamların bulunmasının, fikrinin sorulması için, onun gelişinden sonraya bırakılması[105] bunu kanıtlamaktadır.

Dr. Chantemesse İstanbul'a geldikten sonra, refakatine önce bakteriyolog da olan Binbaşı Dr. Hamdi Aziz Bey tayin edilmiştir. Dr. Chantemesse, Tıbbiye Mektebinde 1887'de Zoeros'un kurduğu laboratuvarda, Muallim Dr. Hamdi Aziz, Dr. Zühdü Nazif ve Bahriye Hastanesinden Dr. Angelos ile birlikte çalışmıştır. Bu çalışmalarına 27 Eylül 1893'te başlayan Dr. Chantemesse, İstanbul'daki hastaneleri teftişe de başlamış; Haydarpaşa, Gümüşsuyu ve Yıldız Hastanelerindeki mevcut durumu inceleyerek buralarda gördüğü aksaklıklara dair yetkili mercilere uyarılarda bulunmuştur[106].

Dr. Chantemesse'in İstanbul'daki çalışmalarından ilki, hastalığın mahiyetinin tespiti olmuştur. 1893-94 İstanbul kolera salgınındaki ilk vakanın üzerinden haftalar geçmesine rağmen, bu hastalık "şüpheli hastalık" olarak isimlendirilmekteydi. II.

---

kaçınılması; doktor ve elzem adamlardan başkasının Bimarhane'ye girmesine izin verilmemesi hakkında maddeler bulunmaktaydı. Bk. BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/S-171.

[102] BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/S-168.

[103] BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/S-181.

[104] Binbaşı Hamdi Bey'in, Dr. Chantemesse gelse bile İstanbul'da bakteriyoloji ameliyathanesi bulunmaması nedeniyle verimli çalışamayacağını ve onunla birlikte Paris'ten gerekli malzemelerin de getirtilmesini isteyen raporu, bunda etkili olmuştur. bk. BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/ S-181, 184 ve 185. Dr. Chantemesse'in İstanbul'a gelişi, Pasteur'den sonra enstitüsünün başına geçen ve ondan sonraki en meşhur bakteriyologlardan olan Dr. Roux'nun kararıyla gerçekleşmiştir. Bk. Saadi Nazım, *Bakteriyolojihanenin Kuruluşuna Dair*, s. 4.

[105] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 280/53; 280/57.

[106] BOA, *BEO.NGG.,* nr. 689, 471 (17 Ra 1311) ve 484 (17 Ra 1311); *Sabah*, 1479, s. 1 (17.Ra.1311/27 09.1893).

Abdülhamid'e göre, eğer hastalık kolera değilse, halkı boş yere telaş ve endişeye düşmekten, esnafı da zarar etmekten korumak gerekiyordu. Koleraysa, bu kez kamu sağlığının korunması için gerekli tedbirler süratle alınmalıydı. Bu sebeple Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ile Şehremaneti'ne hastalığa dair gerekli kararın alınması için emirler gönderildi[107]. Tıbbiye Mektebi'ndeki Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye bu konudaki kararını vermek üzere toplandı ve hastalığa yakalananlarda görülen alametlerin bunun koleradan başka bir hastalık olamayacağına, çeşitli türleri olan kolera mikrobunun mikroskopla incelenip tanımlanması gerekmesine rağmen, karar verdi[108]. Öte yandan, salgının başlangıcından 16 Eylül 1893'e kadarki aralıkta, Hıfzısıhha-i Umumiye Komisyonu'na bağlı olarak oluşturulmuş sıhhiye heyetlerinde mikroskobik incelemeler yapmakla vazifeli olan Kolağası Zühdü ve Kolağası Rıfat Efendiler, bakteriyoloji alanında oldukça değerli çalışmalar yapmışlardı[109]. İki bilim adamının çalışmalarından çıkardıkları sonuç ise, hastalığın kesinlikle kolera olduğu yönündeydi. Bu sebeple hem gözle görülen işaretler ve hem de mikroskopla yapılan incelemeler neticesinde Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu'nun kararı da Meclis-i Tıbbiye'nin kararıyla aynı oldu[110]. 18 Eylül 1893 tarihinden itibaren, gazete ilanlarıyla ahalinin hastalığı tanımasına çalışılıp, bundan ne şekilde korunacakları anlatılmaya başlandı[111].

Aynı günlerde, Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu'nda mikroskobik incelemeler yapmak üzere istihdam edilen bir diğer askeri doktor olan ki o vakitler Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bakteriyoloji hocalığı görevindeydi, Binbaşı Hamdi Efendi'nin incelemelerinde kolera mikrobuna rastlamadığını söylemesi kafaları karıştırdı. En son olarak Dr. Chantemesse'den de hastalığın mahiyeti hakkında görüşü istendi ve Fransız bilim adamı vakalardan alınan örnekleri Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bulunan laboratuvarda inceledi[112]. Dr. Chantemesse çalışmalarının neticesinde, bunun ancak kolera olabileceğini belirtti[113] ve işinin erbabı bu Fransız doktorun tespitinden sonra, hastalığın kolera olup olmadığıyla ilgili kimsenin şüphesi kalmadı. Öte yandan Dr.

---

107 BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/Ra-75.
108 BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/Ra-10, lef 1; *İ.SH*. nr. 1311/Ra-1.
109 BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/Ra-10, lef 2, 3 ve 4.
110 BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/Ra-10, lef 5.
111 BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/Ra-10, lef 6.
112 BOA, *BEO. Ayniyât Defteri,* nr. 1686, s. 308; *BEO.NGG.,* nr. 689, 460 (15 Ra 1311).
113 BOA, *BEO. Ayniyât Defteri,* nr. 1686, s. 308; *Y.A-HUS*. nr. 281/56

Chantemesse, Kasım 1893'te İstanbul'daki kolera salgını hakkında Tıbbiye Mektebinde verdiği bir konferansta, kendi gelişinden önce Dr. Zühdü ve Dr. Rıfat'ın kolera etkenini tecrit ederek salgını teşhis etmiş olduğuna şahitlik etmekten mutluluk duyduğunu belirtmekteydi[114].

İstanbul kolerasıyla mücadele için kurulan Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu'nun önemli gündem maddeleriyle toplanacağı zamanlarda, Dr. Chantemesse de müzakerelere katılmıştır[115]. Bunun yanında, Fransız doktorun gün içindeki teftişlerine dair hazırladığı raporlarında işaret ettiği her konu önemsenmiştir[116]. Bu raporların içeriğine göz atmak gerekirse; 6 Ekim 1893 tarihli raporda, İstanbul'un sıhhi durumunun ıslahı ve dolayısıyla salgın hastalıkların oluşmaması için, içme suları, lağımlar ve evlerin havasının temizlenmesinin en önde gelen meseleler olduğu belirtilmiştir. Ona göre, burada anlatılan ilk iki sorunun giderilmesi için büyük finansmana ihtiyaç vardı. Fakat üçüncü madde öyle olmadığından, Dr. Chantemesse layihasında özellikle bu husus ve bununla bağlantılı olarak "tebhir" işleminden söz etmiştir. Buna göre, Şehremaneti'nde bir askeri veya mülkiye müfettişi ile gerektiğinde bir veteriner ve salgın hastalıklar ve bakteriyoloji bilimi hakkında bilgili bir veya iki genç üyeden oluşan, yeni bir sağlık komisyonu oluşturulmalı; bu komisyon, salgın hastalıklar meydana geldiğinde gereken tedbirleri kararlaştırmalıydı. Diğer taraftan, yine Şehremaneti bünyesinde bir "sağlık işleri merkez bürosu" gerekmekteydi. Salgın sırasında ve sonrasında ortaya çıkan kolera vakaları hızlı bir şekilde bu büroya bildirilmeli ve gerekli tedbirler bu kurumca alınmalıydı.

Yukarıda belirtilenlerden başka, aynı layihada işaret edilen diğer hususlar şöyledir: Belediye dairelerinde "salgın hastalıklar müfettişi" sıfatıyla doktorlar tayin edilmeli; bunlar belediyelerinde görülen kolera vakasından sonra derhal Şehremaneti'ne gelip, tebhir (buhar tatbik etme-tütsüleme) görevlilerini yanlarına alarak vakanın yanına gitmelidir. Bunu müteakiben hastalığın kaynağını araştırıp, bunları bir cetvele kaydederek, tebhir işlemini yapmalıdırlar. Ayrıca, müfettişler hastanın nakli ve eğer ölürse gömülmesine dair gereken önlemleri de tayin

[114] Unat, *a.g.e.*, s. 37.
[115] BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/Ra-121; *BEO.NGG.,* nr. 689, 498 (19 Ra 1311).
[116] BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/Ra-132.

etmelidirler. Bunun dışında müfettişler, sıhhî yönden tehlikeli gördükleri yerleri ve durumları düzenleyecekleri raporlarla bildirmelidirler. Ayrıca İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar'da üç büyük "tebhirhane" yapılmalı ve bunlar için tebhir heyetleri oluşturulmalıdır[117].

Dr. Chantemesse'in raporlarında bilimsel hijyene dair izahat ve bilgiler bulunduğu gibi, görülen yanlış uygulamaların altı çizilerek bunların doğru şekilleri tarif edilmiştir. Fransız doktorun işaret ettiği bu ve diğer maddeler cidden oldukça önemli olup, bundan sonraki bir çok uygulamanın ilk adımı niteliğindedir[118].

Kolera vakalarının ortaya çıktığı zamanlarda, hastanın bulunduğu yer ve çevresine bilimsel kaideler çerçevesinde temizlik yapılırken, bu işten anlayan profesyonel bir dezenfektörün gerekli olduğu ilk kez Dr. Chantemesse tarafından söylendikten sonra, Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu tarafından Fransa'dan böyle bir adamın getirtilmesi hususunda 1893 Ekim ayı başında Dr. Chantemesse'e yetki verildi ve bunu müteakiben, bu görevli 22 Ekim 1893'te İstanbul'a geldi[119].

Dr. Chantemesse'in önemli gayretlerinden birisi de İstanbul suları hakkında olmuştur. Ekim 1893'te Selimiye Kışlasında devam eden salgını araştırmak üzere oraya giden Fransız bilim adamı, buradaki muslukların kapatılıp, yalnız tuvaletlerde bulunan ve taharet için kullanılacak muslukların açık bırakılmasını ve içmek için kaynatılmış su kullanılması gerektiğini belirten bir rapor hazırlamıştır. Bunu akabinde de Dr. Chantemesse'in işareti doğrultusunda uygulamalar yapılmıştır[120].

Şehrin çeşitli yerlerinden Dr. Zühdü, Dr. Celalettin Muhtar ve kendisinin aldığı su örneklerini laboratuvar ortamında inceleyen Dr. Chantemesse, 26 Ekim ve 6 Kasım 1893 tarihli raporlarında suları, "içime uygun" veya "fena" olarak nitelendirmiş; ancak sulardaki mikropların özelliklerinin tam olarak ortaya konulabilmesinin uzun araştırmalara muhtaç olduğunu da sözlerine eklemiştir. Yani, gerçek bir bakteriyoloji laboratuvarı tesis edilmeden bunun yapılamayacağını başka bir

[117] BOA, *İ.HUS.* nr. 1311/R-10, lef 2.
[118] Ayar, *a.g.t.*, s. 192.
[119] Hükümetin elinde yeterli sayıda pülverizatör bulunmasına rağmen, bunları kullanabilecek adam eksikliği sebebiyle, gelecek olan dezenfektörün ilk görevi, bu makinelerin kullanılmasını öğretmek olacaktı. Bu görevli, Paris Belediyesi dezenfektörlerinden Öjen Mondragon'dur. Bk. BOA, *Y.A-HUS.* nr. 282/24 ve 282/96; *BEO.NGG.,* nr. 685, 243 (27 Ra 1311) ve nr. 689, 563 (28 Ra 1311).
[120] BOA, *Y.PRK.ASK.* nr. 95/2, lef 1.

ifadeyle dile getirmiştir. Bunun üzerine, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki çalışma ortamının yetersiz olmasından dolayı, 5 Ekim 1893 tarihinde, Demirkapı'da Dr. Chantemesse için bir laboratuvar inşasına başlandı ki bu tesis çalışmamızın temelini teşkil eden Bakteriyolojihane-i Şahane'den başkası değildir. Laboratuvarın, iki oda ile bir sofa ve çeşitli müştemilattan oluşturulmasına karar verilmiştir[121].

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bina, bölüm ve ders müfredatıyla ilgili konulara da eğilen Dr. Chantemesse, bu hususla ilgili bir de rapor hazırlamış[122]; sonuç olarak okulun ıslahı hakkında gereken çalışmaların yapılmasına yol gösterici olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde sağlık teşkilatlanması açısından son derece önemli olan, İstanbul'da daimi bir komisyon kurulup, şehrin sağlık şartlarını devamlı teftiş ve kontrol altında tutulması fikri ve böyle bir komisyonun varlığına olan ihtiyaç, yine ilk kez Dr. Chantemesse tarafından işaret edilmiş; nitekim, 1894 Haziranında buna dair padişah iradesi çıkmıştır[123].

Ekim 1893'de bir Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu toplantısına katılan Dr. Chantemesse'in işaretiyle, genellikle fakirlerin yaşadığı semtlerle han ve bekar odalarında yaşayan ahalinin durumları yakından takip edilmeye başlandı. Çünkü, kolera en çok bu tip yerlerde yaşayan insanları etkilemekteydi. Bu tarihten sonra, belediye doktorlarıyla sıhhiye müfettişleri bu gibi yerleri teftiş edecek, ishal ve benzeri kolera alametleri gösterenlerin teşhis ve tedavisinde çok daha dikkatli olacaklardı[124].

Dr. Chantemesse'e, Osmanlı Hükümeti tarafından İstanbul'da bir süre daha kalarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bakteriyoloji dersleri vermesi teklif edilmiş; ancak, o bunu kabul etmemiştir[125]. Buradaki hizmetleri sırasında, tıp alanında bir süredir kesintiye uğrayan Fransız nüfuzunun İstanbul'da tekrar canlanıp artmasını sağlayan Dr. Chantemesse, dezenfektör Mondragon ile bakteriyolog Dr. Nicolle'ün Osmanlı Devleti hizmetine alınmasını sağlayarak ülkesine dönmüştür[126].

---

[121] *Sabah*, nr. 1488, s. 1 (26.Ra.1311/6.10.1893).
[122] BOA, *Y.PRK.ASK*. nr. 95/29, lef 3. Bu hususta ayrıca bk. Cem Emrence, "Alınan Koruyucu önlemler ve İstanbul'da Kolera Salgını (1893-1894)", *Tarih ve Toplum*, S. 188 (Ağustos 1999), s. 47.
[123] BOA, *ŞD*. nr. 771/12, lef 6. Dr. Chantemesse, bu komisyon hakkındaki fikrini 6 Ekim 1893 tarihli raporunda belirtmiştir. Bk. *İ.HUS.* nr. 1311/R-10, lef 2.
[124] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 282/41.
[125] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 283/73.
[126] Moulin, *a.g.m.*, s. 175.

Dr. Chantemesse 1894 sonbaharında, ikinci kez olmak üzere İstanbul'a gelmişken, bir kez daha Osmanlı Devleti'ne hizmet etme şansı bulmuş; o sıralar Çorlu'daki kolera vakalarını araştırmak üzere, Tabip Kolağası Abidin Bey ile birlikte, 20 Eylül 1894 tarihinde bu kasabaya gitmiştir[127]. Çorlu'daki hastalığın kaynağını da araştıran Fransız bilim adamı, bu konuda 22 Eylül'de bir rapor hazırlayıp Sadaret'e takdim etmiştir[128].

Bizim çalışmamız açısından Dr. Chantemesse'in Osmanlı Devleti hizmetindeyken gerçekleştirdiği en önemli faaliyet, bakteriyoloji işleri için ayrı bir laboratuvar kurulmasını tavsiye etmesi ve dahası, buna dair bir de proje vermiş olmasıdır. Bunun üzerine Osmanlı sultanı da Demirkapı'daki Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'nin bahçesinde bir bakteriyolojihane yapılması emrini vermiştir[129]. Fransız bilim adamı, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye 1893 yılında üye olmuş ve hizmetlerine karşılık altın imtiyaz madalyası ile ödüllendirilmiştir[130]. Bunun dışında, Dr. Chantemesse'e II. Abdülhamid tarafından Ekim 1893'te 300 ve Paris'e dönerken de 1200 Osmanlı Lirası bahşiş olarak verilmiştir[131].

3.2.2. Dr. Nicolle'ün Osmanlı Hizmetine Alınması ve Bakteriyolojihane'nin Müdürlüğüne Tayini

Dr. Chantemesse'in Paris'e dönme kararından sonra, yerine başka birini önermesi istenince o, yine Pasteur Enstitüsü'nden Maurice Nicolle'ü tavsiye etmiştir. Bunun üzerine hemen İstanbul'a çağırılan Dr. Nicolle, 3 Kasım 1893 tarihinde Osmanlı başkentine gelmiş ve iki gün sonra da vazifesine başlamıştır[132]. 1891'de Dr.

---

[127] BOA, *A.MKT.MHM.* nr. 563/16, lef 3; *Y.PRK.ŞH*. nr. 5/26. Dr. Chantemesse'in Çorlu'daki faaliyetleriyle ilgili olarak ayrıca bk. Nuran Yıldırım, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", *Tarih ve Toplum*, S. 129 (Eylül 1994), s. 23-24.
[128] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 309/73; *İ.HUS*. nr. Ra-1312/70, lef 9.
[129] Unat, *a.g.e*., s. 37-38; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, s. 1336. Dr. Chantemesse hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. "Chantemesse, André", *AnaBritannica*, C. V, İstanbul 1989, s. 524-525; "Chantemesse, André", *Meydan Larousse*, C. II, İstanbul 1970, s. 903; "Chantemesse", *Türk Ansiklopedisi*, C. X, Ankara 1960, s. 349.
[130] Yıldırım, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", s. 15.
[131] BOA, *İ.DH.* nr. 1311/Ra-22; *Y.A-HUS*. nr. 283/73.
[132] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 1.

Roux'nun kurslarına devam etmek suretiyle Pasteur Enstitüsüne giren Dr. Nicolle[133], böylece yalnızca iki yıl sonra 1893'te Profesör unvanıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bakteriyoloji hocası olmuştur. Kendisi İstanbul'a gelmeden önceki Osmanlı bakteriyoloji eğitimini, *zikretmeye bile değmez* olarak nitelendirilmekteydi. Dr. Nicolle'ün kurduğu Bakteriyolojihane-i Şahane (veya Osmanî) ile, Osmanlı Devleti'nde gerçek manada bakteri bilimi tesis edilmiştir[134].

Dr. Nicolle İstanbul'a geldikten sonra hem mektepteki derslere devam etmiş, hem de Şehremaneti'ndeki kolerayla mücadele komisyonuna katılmıştır[135]. Dr. Nicolle, İstanbul salgınları sırasındaki uzun süre içinde içme sularının tahlili, Bakteriyoloji ameliyathanesinin inşaatı ve eksikliklerinin tamamlanması ile, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencilerine bakteriyoloji dersleri vermekle meşgul olmuştur. Ayrıca, koleraya yakalandığından şüphelenilen hastaların ifrazatlarının bakteriyolojik tahlilleri de Dr. Nicolle'ün vazifelerinden biri olmuştur.

3.2.3. Dr. Margeri'nin İstihdamı ve Hizmetleri

1893-94 İstanbul kolerası sırasında Fransa'dan getirtilen diğer bir uzman da Dr. Margeri olmuştur. Fahri yüzbaşılık rütbesiyle Yıldız Askerî Hastanesinin müfettişliğine atanan Margeri, Şubat 1894'te koleranın tekrar şiddetlenmesi üzerine, bunun nedenlerini araştırmak üzere kurulan özel komisyonda yer almıştır[136]. Buna karşılık Margeri, hastalığın niçin yeniden canlandığını tam olarak söyleyebilmek için, o vakit henüz tamamlanmamış olan Bakteriyolojihane'nin yapımının bitirilmesini gerekli göstererek, bu vazifesiyle ilgili olarak bir sonuca varamadığını belirtmiştir ki bu ifadesi, Bakteriyolojihane'nin tesisini hızlandırıcı etkide bulunmuştur[137].

---

[133] Unat, *a.g.e.*, s. 47. Maurice Nicolle, Tunus Pasteur Enstitüsü müdürü olan Charles Nicolle'ün büyük kardeşidir. Bk. Refik Güran, *İstanbul'da Bakteriyolojihane Tarihi Hakkında*, (Tıb Dünyası, Nr. 2'den Ayrı Basım), İstanbul 1947, s. 4. Maurice Nicolle hakkındaki diğer bilgiler için bk. "Nicolle, Maurice", *AnaBritannica*, C. XVI, İstanbul 1989, s. 505.

[134] Güran, *a.g.m.*, s. 4.

[135] BOA, *BEO.NGG.,* nr. 689, 770 (25 R 1311).

[136] BOA, *A.MKT.MHM*, nr. 594/15. Koçoni Efendi'nin başkanlığındaki komisyonda Margeri'nin dışında, Nicolle, İstekoli, Horasancı Mikael, Mahé, Jeri ile, Nafiz ve Feyzi Paşalar görev almıştır.

[137] *"… lazım gelen alât ve edevatı ancak Bakteriyoloji Ameliyathanesi'nde bulabilirim. Sıhhiye nokta-i nazarından pek mühim olan iş bu taharriyatın mevki-i fiile konulması için refikim Dr. Nicolle ile muavini Dr. Zühdü Efendi'nin refakatimde bulunmaları kâfi ve lâzımdır…"*. Margeri'nin bu ifadesinin bulunduğu 2 Mart 1893 tarihli raporu için bk. BOA, *Y.PRK. BŞK*. nr. 35/34.

İstanbul'da görev yaptığı esnada bilhassa askeri hastanelerin teftişiyle ilgilenen Margeri, Terkos ve Taksim suları üzerine de incelemelerde bulunmuş, saray tarafından oldukça gayretli ve çalışkan biri olarak nitelendirilmiştir[138]. Margeri teftişleriyle birlikte, koleraya karşı alınması gereken genel tedbirleri de raporlar şeklinde beyan etmiştir[139]. Bu arada İstanbul'daki içme sularının muayenesi ve bir takım tedbirleri saptamak üzere, bir umur-ı sıhhiye-i umumiye heyetinin teşkilini gerekli göstererek, yeni bir komisyonun kurulmasını da istemiştir[140]. Onun ve vatandaşı Dr. Nicolle'ün bu isteği, Bakteriyolojihane'nin kurulmasından hemen sonra, 1894 Mayısında yerine getirilmiştir. Dr. Nicolle ile birlikte Margeri ve Zühdü Bey'den oluşan bu yeni komisyon, öncelikle İstanbul sularını, daha sonra da sebze meyve ve diğer gıdaların tahlilini yapmıştır. Komisyon ayrıca, şehirdeki kolera, tifo ve kuşpalazı gibi hastalıkların keşif ve teşhisi işiyle de iştigal etmiştir[141]. Anlaşılacağı üzere, bu çalışmalar için Bakteriyolojihane-i Şahane kullanılmıştır.

1895 Salgını sırasında da Dr. Nicolle gibi en çok öne çıkan şahsiyetlerden biri olan Margeri, kolera olmasından şüphelenilen veya bu şüpheyle ölenlerin ifrazatlarının Dr. Nicolle tarafından Bakteriyolojihane-i Şahane'de tahlil edilmesine dair iradenin çıkmasını, hazırladığı bir raporla sağlamıştır[142]. Bunun yanında, Margeri'nin Osmanlı Devleti'ndeki hizmetleri, bakteriyoloji alanından daha çok, askerî mekanların hijyenik şartlarının geliştirilip iyileştirilmesi ile ilgili konularda olmuştur.

---

[138] BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/N-34. Margeri, 1894 Ağustosunda fahri binbaşılığa terfi ettirilmiştir. Bk. BOA, *İ.AS*. nr. 1312/S-10.
[139] BOA, *BEO. Ayniyât Defteri,* nr. 1687, s. 26.
[140] BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/N-58. *"...sularda mevadd-ı ma'deniyenin muayenesi ve teferruat vazifesiyle mükellef olmak üzere bir umur-ı sıhhiye-i umumiye heyeti teşkiline dair muma-ileyh Doktor Margeri tarafından bugün takdim kılınan rapor…"* Bk. BOA, *Y.MTV*. nr. 79/71.
[141] *Sabah*, nr. 1698, s. 1 (28.L.1311/05.05.1894).
[142] BOA, *İ.HUS*. 1312/Ş-36; 1312/Ş-71; *Y.PRK.ASK*. 102/77; *Y.A-HUS*. 319/64.

İ K İ N C İ   B Ö L Ü M

BAKTERİYOLOJİHANE'NİN İNŞAATI ESNASINDAKİ ve HİZMETE AÇILMASINDAN SONRAKİ BAKTERİYOLOJİK FAALİYETLERİ

Bakteriyolojik çalışmalar için Zoeros'un laboratuvarının yeterli olmaması üzerine, ilk olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin genç bakteriyologları Kolağası Dr. Rıfat Hüsamettin ve Kolağası Dr. Hasan Zühdü Efendi tarafından inşaasına lüzum gösterilen Bakteriyolojihane'nin yapımına, Dr. Chantemesse'in işaretinden sonra başlanmış; Dr. Nicolle'ün gelmesinden sonra bir süre daha tesis tamamlanamamıştır. Öte yandan Bakteriyolojihane'nin inşasının sürdüğü uzun dönemde Dr. Nicolle, kısıtlı olanaklar dahilinde, bakteri bilimi ile ilgili çalışmalarına devam etmiştir. Kurum daha açılmadan müdürlüğüne getirilen Dr. Nicolle, tesisin inşaatının bitirilmemesinden dolayı, uzun bir süre performansını sergileyememiş, bu nedenle de kendisine tahlil için gönderilen su numuneleri hakkında hazırladığı raporlarda, eldeki imkanlarla net bir sonuç elde edilemeyeceğini ve bunun için de bir an önce Bakteriyolojihane'nin bitirilmesini defalarca gerekli göstermiştir[143].

[143] BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/B-4; *İ.HUS*. nr. 1311/Ş-101; *Y.A-HUS*. nr. 291/107; *Sabah*, nr. 1588, s. 1 (6.B.1311/13.01.1894).

1. Dr. Nicolle'ün 1893-94 İstanbul Salgını Sırasındaki Bakteriyolojik Çalışmaları

Bakteriyolojihane-i Şahane henüz inşa halindeyken ve 1893-94 salgını devam ederken, Dr. Nicolle yaptığı onlarca bakteriyolojik tahlil neticesinde, bir çok hastanın dışkısında kolera mikrobunu teşhis etmiştir[144]. Ancak Fransız bilim adamının İstanbul'daki ilk çalışmaları, bakteriyoloji alanı dışında, kolera görülen yerlerdeki sağlık koşullarının araştırılması ve görülen aykırılıkların düzeltilmesi için gerekli makamların uyarılmasıyla ilgilidir. 1893 Kasımında, Selimiye Kışlasındaki salgının şiddetli bir şekilde devam ettiği günlerde, incelemelerde bulunmak üzere Dr. Nicolle ve dezenfektör Mondragon Selimiye'ye yollanmıştır. Dr. Nicolle'ün buradaki çalışmalarından sonra verdiği tavsiyeler doğrultusunda askerlere dağıtılan yiyecek ve içeceklerin değiştirilmesine gerek duyulmuştur. Buna göre, askerlere etli pilav yerine etli patates, ayva hoşafı ve kızarmış ekmek yedirilmeye; bununla birlikte, içme suyunun bir litresine 10 gr çay eklenip, kaynatıldıktan sonra askerlere içirilmesine başlanmıştır[145].

İstanbul'daki kolera salgınının kaynakları arasında olduğu düşünülen su bentleriyle ilgili çalışmalar esnasında, bir çok incelemeden sonra, Dr. Nicolle ve onun gibi salgın sırasında getirtilen bir başka uzman olan Avusturyalı bakteriyolog Dr. Karlinski, bentlerdeki sulardan örnekler alıp mikrobiyolojik incelemeler yapmak üzere, Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu tarafından Bahçeköy'e yollandı[146]. O vakitlerde İstanbul'daki koleranın büyük ölçüde içme sularından kaynaklandığına dair, otoriteler arasında fikir birliği vardı. Bu kanaatin doğru olup olmadığını ortaya koymak üzere, önce Dr. Karlinski tarafından bir rapor hazırlandı. 18 Aralık 1893'te Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu'na sunulan, bentlerden Beyoğlu tarafına getirtilen sularla, şehrin çeşitli yerlerindeki sular hakkındaki bakteriyoloji incelemelerine dayanan bu raporda, Terkos gölü, Terkos haznesi, Hasköy, Galata ve İstanbul'daki Terkos mecrasının suyu, Sultan Mahmut, Valde Sultan, Topuzlu, Belgrat Bentlerinin suyu, Taksim havuzunun suyu, Göksu Bendindeki Üsküdar ve Kadıköy'ün suyu ve Kanlıkkavak suyu incelemelerinin sonuçlarına değinilmiştir. Buna göre, İstanbul'daki içme sularının

---

144 BOA, *Y.A-HUS*. nr. 295/87.
145 BOA, *Y.PRK.BŞK*. nr. 33/101, lef 1 ve 2.
146 BOA, *İ.HUS*. nr. 1311/C-4; 1311/C-7; *İ.ŞE*. nr. 1311/C-1.

neredeyse hepsi içime elverişli ve kolera bulaşmamış haldeydi. Yalnızca Selimiye Kışlasındaki çeşme suyu kirli bir su sayılabilirdi. Bir de şehrin hemen her yerinde kullanılan sarnıçlar, suyun kalitesini ve sıhhiliğini bozmaktaydı. Kısacası Dr. Karlinski, İstanbul'daki hastalığın içme sularından bulaşıp devam etmesini imkansız görmüştü[147].

Dr. Karlinski'den sonra, Dr. Nicolle de İstanbul suları hakkındaki incelemelerini bir rapor halinde Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu'na sundu. "Bend Sularının Mikrobiyolojice Muayenesi Raporudur" başlığıyla sunulan bu raporda, şehrin farklı yerlerinden alınan 10 adet su numunesi incelenmiş ve bunlardan üçünde dışkı karışmasından kaynaklanan koli basiline rastlandığını belirtilmiştir. Dr. Nicolle bunun yanında, elinde numunelerin tam olarak incelenmesi için gerekli alet ve edevatın olmaması nedeniyle, kesin bir şey söylenemeyeceğini de belirtmiştir. Bu gelişmeden sonra, inşaatı devam eden Bakteriyoloji laboratuvarının bir an önce tamamlanması için hükümet tarafından gereken yardımın yapılması, Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu tarafından istenmiştir[148].

Dr. Nicolle'ün raporunda bahsi geçen üç mikroplu sudan birisi Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den alınan numune olduğundan işin önemi artmış; öncelikle, şebekeden sağlanan sarnıç sularının kullanıldığı mektepte, bunların kaynatılıp temiz kaplarda saklanarak öğrencilere verilmesine başlanmış; ardından lağımların suya nerede karıştığının tespitine girişilmiştir[149].

Dr. Nicolle'e, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de kullanılan Halkalı ve sarnıç sularının bakteriyolojik açıdan incelenmesi görevi de verilmiş; o da yine tetkiklerini yapıp, bu sularda yoğun miktarda mikrop olduğunu, özellikle de koli basili bulunduğunu söylemekle yetinmiştir. Bahsi geçen mikropların ne olduğunun tam olarak ortaya konulabilmesi için elzem olan alet edevat İstanbul'da bulunmamasını da

---

[147] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 287/28, lef 2 ve *İ.ŞE*. nr. 1311/C-8, lef 2. Raporda Kanlıkavak suyunun neredeyse mükemmel derecede temiz olduğundan bahsedilince, padişah, Yıldız mevkiindeki askerlerin içmesi için, suyun buraya isalesi hakkında bir emir vermiştir. bk. BOA, *BEO. Ayniyât Defteri,* nr. 1686, s. 451.
Yine aynı raporun ardından, Selimiye'deki durum hakkında Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da acil bir karar alınıp, suyun ıslahı için Seraskerlik vazifelendirilmiştir. bk. BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/C-8; *BEO. Ayniyât Defteri,* nr. 1686, s. 450.

[148] BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/B-4, lef 5. Mevadd-ı gaita karışan bentler, İhtiyat, Sultan Mahmut ve Valde Sultan bentleriydi. Rapor tercümesi için bk. BOA, *Y.MTV*. nr. 93/60.

[149] BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/Ş-2.

buna sebep olarak göstermiştir. Yani, iş yine Bakteriyolojihane'nin inşaatının tamamlanarak, içinin Paris'teki gibi donatılmasına gelip dayanmaktaydı[150].

İstanbul'daki salgının hafif surette, ama hala devam ettiği 1894 Mart ayı başında, Terkos ve Taksim sularının incelenmesi ve bunlardan ishale sebep olanların tespiti için Sıhhiye Nezareti bünyesinde Dr. Nicolle'ün de üye olduğu yeni bir komisyon kuruldu[151]. Sıhhiye Meclisi azalarıyla bir çoğu Hıfzısıhha-i Umumi Komisyonu azalarından olan, şehirdeki önde gelen doktor ve eczacılardan müteşekkil bu komisyonun başkanlığına Koçoni Efendi getirildi[152]. Komisyonun çalışmalarından sonra hazırlanan Fransızca raporun tercümesi ise şöyleydi:

Zîrde vaziyet-i imza 20 Şubat 1309 tarihli tezkire-i samiye ile tebliğ olunan irade-i seniyyeye imtisâlen 21 Şubat'a müsadif alafranga 5 Mart günü komisyon suretiyle bi'l-ictima Taksim ve Terkos sularına dair pis nazar-ı takdirlerine vaz´ olunan husussât hakkında cereyan eden müzakerâttan istihsal edilen netâyici arz ve ta´adât ile kesb-i müfahharet ederler.

Evvelen; komisyonumuz irade-i seniyyenin mutazammın olduğu suale fennen cevap vermek arzusunda bulunduğu cihetle mesele-i esasiye hakkında Mösyö Nicolle'e müracaat etmiş ve o dahi cevap-ı âtiyi ita´ eylemiştir. Şöyle ki, Beyoğlu İtfaiye Kışlası ile Gümüşsuyu Hastanesinin Taksim ve Terkos'tan gelen sularında vibriyon namıyla bilinen hurdebînî bazı hayvanât-ı uzviye bulduk. Mezkur vibriyonların fi'l-asl kolera nev'inden olup olmadığının tayini için tedkikat-ı âtiyenin icrası derece-i vücûbdedir. Evvela kolera amelinden husule gelen bir çok hayvanât-ı uzviyenin bazı cinsleriyle mukayese olunması saniyen sudaki vibriyonlar ile Mevadd-ı gaita vibriyonları yekdiğerine telkih edip etmediğinin bi't-tecrübe taharri ve ispat edilmesi icap eder ki bu vibriyonların tayin-i hüviyeti için iş bu tecrübe reddi gayrı kabil yegâne delildir. Tedkikat-ı ma´ruzanın ehemmiyet-i fevkaladesi hasebiyle ancak mükemmel surette tesis edilmiş bir dârü'l-ameliyatta icrası mümkün olabileceğinden bakteriyoloji dârü'l-ameliyatının mümkün olduğu kadar yakın bir zamanda işleyebilecek bir hale vaz´ı ve o zamana kadar gerek tarafımdan gerek muavinim Dr. Zühdü Bey'in cem´ edilmiş olan mevadd-ı gaitadan birkaç cinsini tedkik etmekliğim iktiza eder.

[150] BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/Ş-2.
[151] BOA, *BEO. Ayniyât Defteri,* nr. 1690, s. 495; *BEO.NGG.,* nr. 573, 1633 (26 Ş 1311).
[152] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 291/81.

Sâniyen; *gerek Taksim ve Terkos sularından ve gerek iş bu iki suyun mahlûtünden veyahut şurb ve isti´mal olunan diğer bir çok sulardan şimdiye kadar Nicolle tarafından muayene edilen numuneler bağırsaklardaki mikrobun aynı bulunan bakteriyum koli kommune tabir olunan mikrobu muhtevi olup bu ise mezkur suların mevadd-ı gaitayı hayvaniye ile mülevves bulunduğuna delil-i kafi olduğundan iş bu suların usret-i hazmiye ve bazen de ishal tevlîd eylemesi mümkündür*.

Sâlisen; gerek Terkos ve gerek Bent sularının hasıl eylediği mevadd-ı teressübeye gelince bunun cinsi ve nev´i ve echeze-i hazmiyece mucip olduğu müferrâtı tayin olunmazdan evvel kimya ve bakteriyoloji usullerine tevfikan icrâ-yı tahlili lazım gelir.

Râbian; bâlâda arz olunan tahharriyat ve tedkikat-ı fenniyenin neticesi tayin edinceye kadar komisyonumuz şurba Salih her türlü suları muhafaza olunan süzgeçler vasıtasıyla tathir edilmeksizin veya en az on dakika kadar kaynattırıldıktan sonra gayet temiz bir halde bulundurulan kaplar içinde muhafaza olunmaksızın isti´mal eylememesini ahaliye tavsiye eyler.

Hâmisen; her halde komisyonumuz mümkünü'l-icra olan kâffe-i vesâitin isti´maliyle her türlü esbâb-ı telvisiyenin def' ve izalesi için gerek Bentler ve gerek Terkos sularının ciddi ve şiddetli nezaret tahtında bulundurulmasına fevkalade itina ve dikkat olunmasını ve Terkos Gölü üzerinde balıkçı kayıklarının seyr ü sefer eylemesinin dahi men´ edilmesini müttehiden arz ve teklif eyler.

Binaen aleyh ber-vech-i bâlâ serd ve ta´dad olunan teklifât-ı hal ve fâsıl edilinceye ve hususuyla müstaciliyeti derkâr olan taharriyât-ı mevşikâfâneye icra etmek üzere Nicolle için mükemmel bir mahal tedarik oluncaya kadar komisyonumuz cevap-ı kat´î ve netice-i mütalaatının arz ve izbârını tehir etmek mecburiyetinde bulunduğu ma´teessüf arz eder[153].

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzere, 5 Mart 1894'te ilk toplantısını gerçekleştiren komisyonda önemli bir çalışma yapılamadı. Zira, bu sular hakkında Dr. Nicolle'ün önceden inceleyip sonuçlarını bildirdiği raporlar bulunmaktaydı ve eldeki

---

[153] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 291/107, lef 4.

bilimsel imkanlarla bunun üzerine bir ekleme yapılabilmesi olanaksızdı[154]. Aynı şekilde, bu kez 1894'ün Martının sonlarında, yine Nicolle tarafından Taşkışla ve Gümüşsuyu Kışlalarında kullanılan sularda incelemeler yapılmış[155]; fakat netice olarak, iş yine bakteriyoloji laboratuvarının alet ve edevatının tamamlanmasına ve inşaatının bitirilerek hizmete açılmasına gelip dayanmıştı.

2. Dr. Nicolle'ün Bakteriyolojihane'nin Açılışından Sonraki Faaliyetleri

18 Nisan 1894 tarihli resmi bir belgeden anlaşıldığına göre, bu günlerde Bakteriyolojihane inşaatı bitirilmişti; ancak, hala burada gerekli olan alet ve gereçler satın alınmamış; bir de şebeke suyu müesseseye getirtilmemişti. Kendisine havale edilen tahlil işlerine tam tekmil başlamak üzere sabırsızlıkla bekleyen Dr. Nicolle için, bu hususlarda defalarca yeni arizalar yazmaktan başka çare bulunmuyordu[156].

Nihayet 27 Nisan 1894 tarihinde, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bahçesindeki Bakteriyolojihane-i Şahane'nin inşaatı tamamlandı. Dr. Margeri ile Dr. Zühdü, bakteriyoloji muallimi ve Bakteriyolojihane müdürü sıfatıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencilerine ders vermeye de başlayacak olan Dr. Nicolle'e yardımcı olarak atandılar[157].

Bu üçünden oluşan heyet, öncelikle İstanbul sularının tahlili; ikinci olarak sebze, meyve, et ve diğer bir çok erzakın sağlıklı olup olmadığının gerektiği zamanlarda incelenmesi; üçüncü olarak da kolera, tifo ve kuşpalazı gibi salgın hastalıklarla ender görülen bazı hastalıkların ortaya çıktığı vakitlerde, bunların keşif ve teşhisi konularında laboratuvarda çalışmalar yaparak, elde edilen sonuçları Osmanlı Hükümetine sunmakla vazifeliydi. Komisyon ayrıca, İstanbul'un belediye dairelerinden ve diğer yerlerden kendisine gelecek bu tarz taleplere cevap vermek zorundaydı[158].

---

[154] BOA, *İ.HUS.* nr. 1311/Ş-101.
[155] BOA, *A.MKT.MHM.* nr. 594/14, lef 3.
[156] BOA, *A.MKT.MHM.* nr. 563/14, lef 4.
[157] BOA, *A.MKT.MHM.* nr. 562/26, lef 11. 1893 – 1894 İstanbul Kolera salgını esnasında Dr. Nicolle'ün refakatinde değerli çalışmalar yapan Hasan Zühdü Efendi'nin rütbesi, Dr. Nicolle'ün beyanının da etkisiyle, binbaşılığa yükseltilmiştir. Bk. BOA, *A.MKT.MHM.* nr. 563/18.
[158] BOA, *A.MKT.MHM.* nr. 562/26, lef 11.

Nezaret-i umumiyesi Sadaret'e ait olmak üzere açılan Bakteriyolojihane'ye belirli günlerde mektep öğrencileri devam edecek ve bakteriyoloji dersini göreceklerdi[159]. Aylardır bitirilmesi için herkesten fazla uğraştığı kesin olan ve tesisinin açılmasına çok sevinmiş olması gereken Dr. Nicolle, ilk iş olarak Terkos Gölüne giderek buradan incelemek üzere su numuneleri aldı. Ardından 1893-94 İstanbul salgınının son kurbanı olup, Sivas'tan Samsun yoluyla Osmanlı başkentine geldikten sonra rahatsızlığı artarak Yedikule Ermeni Hastanesi'ne kaldırılan ve burada ölen Ermeni Agop ile ilgili tahliller yaptı[160].

2.1. İki Salgın Arasındaki Dönemde Bakteriyoloji Çalışmaları (Nisan 1894–Ocak 1895)

Yukarıda adı geçen Ermeni'nin ölümünden, 1895 Ocak ayında tekrar ortaya çıkacak olan salgına kadar bir ara dönem yaşandı. Bu sırada Dr. Nicolle, koleraya yakalandığından şüphelenilen hastaların ifrazatını Bakteriyolojihane'de incelemeye devam etti[161]. Bu sırada ayrıca, vakaları incelemek üzere, Dr Mahé ve Dr. Nicolle'ün de dahil olduğu bir müşavere heyeti oluşturuldu[162]. Kurulan bu son heyetin çalışmalarının ne denli verimli olup olmadığı hakkında yeterli verilere sahip olunmasa da bu dönemde yapılan bakteriyolojik çalışmalarda ne Dr. Mahé ve ne de Dr. Margeri'nin isimlerinin geçmemesinden dolayı -ki aslında bu iki zat da bakteriyolog değildir- tüm yükün Dr. Nicolle ve Bakteriyolojihanenin diğer çalışanlarının üzerine binmesi doğaldı.

Örneğin, 1894 yılının Eylülünde Mahmutpaşa'da yaşayan bir jandarma çavuşunun hanımı hastalanınca, belediye doktorları tarafından ilk muayenesi yapılmış; ancak kesin bir hükme varılması için hastanın ifrazatının Dr. Nicolle'e gönderilmesi hakkında Yıldız'dan Şehremanetine bir emir verilmiştir. Akabinde ifrazatta kolera mikrobuna rastlanmıştır[163].

---

[159] *Sabah*, nr. 1691, s. 1 (21.L.1311/28.04.1894).
[160] BOA, *BEO. Ayniyât Defteri,* nr. 1687, s. 54. Bu tahlillerle ilgili olarak Bk. *EK* 9 ve 10.
[161] BOA, *A.MKT. MHM*. nr. 563/13, lef 1; *Y.A-HUS.* 307/28; *BEO.NGG.,* nr. 689, 2872 (18 S 1312);
[162] BOA, *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1687, s. 61.
[163] BOA, *Y.PRK.BŞK*. nr. 37/95, lef 2.

Aynı günlerde İstanbul'da kolera yokken, yakınlardaki Çorlu'da birkaç işçinin hastalanması korkuya neden olmuştu. Önceki bölümde de bahsi geçtiği üzere, o vakitler ikinci defa İstanbul'da bulunan Dr. Chantemesse'den bir kez daha yardım istendiğinde bunu kabul etmiş ve bu kasabaya kadar gitmişti. Dr. Chantemesse incelemelerinden sonra, işçilerin içtiği sudan örnekler alarak geri dönmüş; ardından gözlemlerine dair Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'nda bir rapor vermiştir. Bu raporda, suların mutlaka Dr. Nicolle tarafından bakteriyolojik açıdan tahlil edilmesi gerektiğini belirtmiştir[164]. Bunun üzerine Dr. Nicolle tahlilleri yapmış ve şaşırtıcı bir neticeye varmıştır: Su kesinlikle kolera mikrobu barındırmamaktadır. Dr. Nicolle'e göre bu su sağlıklılık açısından orta dereceli olup, hastalığa sebep olabilecek mikropları içermemekteydi[165]. Yani Çorlu'daki ölümler, bilinmeyen başka bir sebepten kaynaklanmıştı.

1894 Ekimi sonlarında, Selimiye Kışlası civarındaki İtfaiye koğuşuna alınan yeni tertip askerler arasından birinin koleraya yakalananlara benzer bir takım haller sergilemesi üzerine, bu konuda yayınlanan padişah iradesine uygun bir şekilde, hastalık görülen yere giden Belediye Daireleri Sağlık Heyetleri Genel Müfettişi Ömer Paşa ve Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu üyelerinden bir kaçı ile, sıhhiye'den birkaç doktorun müşterek muayenelerinde, askerin koleraya yakalandığı tahmin edilmiştir. Ancak kesin bir neticeye ulaşmak için mikrobiyolojik incelemeler yapılması gerektiğinden, hastanın bir miktar dışkısı Bakteriyolojihane'ye gönderilmiştir. Burada Dr. Nicolle tarafından yapılan incelemeler sonucunda hastanın gerçekten koleraya yakalandığı anlaşılmıştır[166].

Yine bunun gibi, 17 Aralık 1894'te Gümüşsuyu Askeri Hastanesine yatırılan, vazifesine yeni başlayanlardan bir askerin koleraya benzer alametlerle hastalanmasından sonra, bazı hekimler askerin koleraya yakalandığına hükmetmişlerdir[167]. Bu sırada Sıhhiye müfettişi olan Vitalis Efendi bu askerin koleradan hastalanmadığını, yalnızca mide ve bağırsak iltihabından rahatsızlandığını söylemiş; ancak, Dr. Nicolle'ün yaptığı bakteriyolojik incelemelerin neticesinde

[164] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/16, lef 3 ve 8.
[165] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/16, lef 9.
[166] BOA, *Y.PRK.ŞH*. nr. 5/53, lef 3.
[167] BOA, *BEO.NGG.,* nr. 689, 4124 (19 C 1312); *İ.HUS*. nr. 1312/C-54.

askerin gerçekten koleraya yakalandığı anlaşılmış ve Vitalis de gerçeği kabul etmek zorunda kalmıştır[168].

İstanbul'da ardı ardına yaşanan iki kolera salgını arasında meydana gelen seyrek vakalar, bazı doktorlar tarafından İstanbul'da koleranın bulaşıcı niteliğini yitirerek, sıradan bir hastalık halini aldığının düşünülmesine de yol açarken[169]; öte yandan bu sakin dönemde, kolera ile ilgili tahlillerin azalması açısından Bakteriyolojihane'nin yükü de oldukça hafiflemiştir.

2.2. 1895 İstanbul Kolera Salgını Esnasında Yürütülen Bakteriyolojik Çalışmalar

1895 yılının ilk günlerinden itibaren İstanbul yeni bir kolera salgınına şahit oluyordu. İlletin kabul edilen ilk kurbanı, birkaç gün önce Hüdavendigar Vilayetinin Ertuğrul Sancağından gelerek Mahmutpaşa'da bir handa ikamet etmeye başlayan bir köylüydü[170]. Aynı sırada, Gureba Hastanesine gelen başka bir şahsın da koleraya yakalandığı görüldü. Daha sonra Balat ve Ortaköy'de yeni vakalar birbirini izledi[171].

17 Ocak 1895'den 6 Mayıs 1895 tarihine kadar olan sürede, siviller arasında 324 kişi koleraya yakalandı. Bunlardan 130'u iyileşirken, geriye kalan 194 kişi ise yaşamını yitirdi[172]. Askerler arasında illete yakalanan 50 küsur kişiyi bu sonuçlara eklediğimiz halde bile, 1895 salgınının 1893-94 salgınına göre çok daha hafif atlatıldığı görülmektedir. 1895 Salgınıyla ilgili yapılan incelemelerden sonra ulaşılan neticeye göre; hastalığa yakalanan sivillerden % 80'i koleraya yakalanmadan önce adi ishale yakalanmış ve bunların tedavilerine itina gösterilmemişti. Ayrıca, koleraya tutulanların önemli bir kısmı midye, istiridye ve havyar gibi deniz ürünleri yiyenler ile, yalnız

[168] BOA, *Y.PRK.ZB*. nr. 14/78.
[169] BOA, *İ.HUS*. nr. 1312/Ca-68; *Y.A-HUS*. nr. 313/58. *BEO.NGG.,* nr. 689, 3846 (23 Ca 1312).
[170] Bilecikli adam hastalandıktan kısa bir süre sonra, Gureba Hastanesine kaldırıldı ve orada hayatını kaybetti . Bk. BOA, *Y.PRK.ŞH.* nr. 5/72; 5/73.
[171] BOA, *Y.PRK.ŞH*. nr. 5/77, lef 9; *Y.A-HUS*. nr. 317/119; *İ.HUS*. nr. 1312/B-120; *Y.MTV*. nr. 113/98; *Y.PRK.ASK*. nr. 102/62.
[172] *Sabah*, nr. 2071, s. 1 (18.Za.1312/13.05.1895). Salgının sona erişiyle ilgili olarak ayrıca bk. BOA, *Y.MTV*. nr. 120/62.

zeytinyağlı yemek tüketenlerdi. Bunun dışında, toplam koleralı hastaların 20 kadarı kuyu suyu, geri kalanları Taksim, Kırkçeşme ve Halkalı suyu içmişlerdi[173].

O günlerin gazetelerinde yayınlanan listelerde hastalığa yakalanmış olarak adı geçen yaklaşık 300 kişiden 44'ü askerdi. Bunun dışında kalanlardan 188'i erkek, 67'si ise kadındı. Bu, şehrin geneline göre hastaların % 22.4'ünün; yalnızca siviller arasında koleraya yakalananlarınsa % 26.2'sinin kadın olduğunu gösterir. Bu oranlar, 1893-94 salgınındakilerle neredeyse aynıdır[174].

1895 İstanbul salgını esnasında, hastalık görülen yerlerde alınacak tedbirlere girişilmeden önce, hastalanan kişilerin dışkılarının mutlaka Dr. Nicolle tarafından Bakteriyolojihane-i Şahane'de tahlil edilmesi II. Abdülhamid tarafından emredildi. Hasta ortaya çıktıktan sonra, bulunduğu mekan ihtiyaten kordon altına alınıyor ve dezenfekte ediliyordu. Fakat Dr. Nicolle'den gelen bakteriyolojik sonuçlara göre tedbirler sıklaştırılıyor veya kaldırılıyordu[175].

Mesela, Yedikule civarındaki Rum Hastanesinde bulunan ve biri daha sonra ölen iki hastanın, Dr. Nicolle'ün yaptığı bakteriyolojik incelemeler sonucunda, koleraya yakalandığı anlaşılmış ve gereken tedbirler süratle alınıp uygulanmıştır[176].

Bu konuda Yıldız'dan çıkan şu emir durumu izah eder niteliktedir: *Koleranın men'-i intişârı ve hastalığın teşhisi hususunda bir gûne tereddüt ve şüpheye mahal kalmamak üzere tahlilât-ı lâzimenin vakt ü zamanıyla icrası için illetten musab olanların ifrazâtı berâ-yı tahlil Dr. Nicolle'e gönderilmesi ve onun vereceği cevap üzerine iktizasının ifâsı Dr. Margeri tarafından bâ-rapor arz-ı atebe-i ülyâ kılınmış olduğundan icab-ı halin icrası şeref-sudur buyrulan irâde-i seniyye iktizasından bulunmuş olmağla ol babda…*[177]

Dr. Nicolle'ün tahlillerinden bazılarının sonuçlarını tam olarak alamadığı durumlara da rastlanmaktaydı. Bu gibi neticelerde, incelenen maddelerin Bakteriyolojihane'ye geç getiriliyor olması tek önemli başarısızlık nedeniydi. Örneğin,

---

[173] Ayar, *a.g.t.*, s. 155.
[174] Ayar, *a.g.t.*, s. 156.
[175] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 317/42.
[176] BOA, *Y.PRK.ZB*. nr. 14/94, lef 2.
[177] BOA, *İ.HUS*. nr. 1312/Ş-36.

1895 yılının ilk günlerinde hastalanarak ölen bir belediye temizlik işçisinin dışkısı Fransız bakteriyologa çok geç ulaştırılmış o da kesin bir sonuca varamamıştı[178].

1895 İstanbul kolera salgınında Dr. Nicolle'ün bir başka faaliyet sahası, Bakteriyolojihane-i Şahane'nin asıl kuruluş amaçlarından olan, İstanbul sularının tahlilleri hakkında olmuştur. Bu yılın Ocak ayının sonlarında Ortaköy civarındaki vukuat sayısının fazlalığı, koleranın bu havalide kullanılan sulardan dolayı yayıldığının düşünülmesine yol açmış; bunun üzerine, Şehremaneti vasıtasıyla Ortaköy'deki sulardan dört örnek alınarak Bakteriyolojihane'ye gönderilmiştir[179]. Dr. Nicolle ise incelemelerine dayanarak Şehremanetine şöyle bir rapor sunmuştur: *Yeni kolera vukuatı zuhur etmiş olan Ortaköy sularından dört numuneyi aldım. Bu sular vibriyonları havi olduklarından bu vibriyonların kolera vibriyonları olup olmadığını anlamak ve bunun için de mezkur vibriyonları tefrik ve tecrit eylemek lazım gelir. Bu tefrik ve tecrit ise ancak her saatte mütevâliyen ve müteakiben kültürler icrası vasıtasıyla mümkün olabilir. Halbuki her gün ameliyathaneyi muayyen saatte terk edip gitmek mecburiyetinde bulunduğumdan mezkur vibriyonların tefrik ve tecridini temin etmek bendenizce mümkün değildir*[180]. Görüldüğü gibi bu dönemde de Fransız bilim adamının sıkıntıları devam etmiş ve bazı sıkıntı verici şartlar altında çalışmalarına devam etmek zorunda kalmıştır.

Birincisine nispeten daha hafif atlatılan 1895 İstanbul salgını döneminde Dr. Nicolle'ün, dolayısıyla Bakteriyolojihane-i Şahane'nin çalışmaları, bu kurumun tesisinden sonra yapılmaya başlanan çalışmalardan farklılık göstermemiştir. Yine su ve yiyecek tahlilleriyle, koleraya yakalandığından şüphelenilen kişilerin ifrazatının bakteriyolojik açıdan incelenerek, bunlar hakkında gerekli mercilerin ikaz edilmesine devam edilmiştir.[181].

---

[178] BOA, *Y.PRK.ZB*. nr. 14/94, lef 6 ve 7; *Y.PRK.ŞH*. nr. 5/80, lef 3.
[179] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 318/66.
[180] BOA, *Y.PRK.ŞH*. nr. 5/80, lef 1.
[181] BOA, *İ.HUS*. nr. 1312/B-74; *Y.A-HUS*. nr. 317/42; *Y.PRK.ŞH*. nr. 6/1, lef 19 ve 23.

3. Bakteriyolojihane'nin Kuruluş Sürecinin Tamamlanması

1894 yılının Eylül ayında, Macaristan'ın Peşte kentinde toplanan VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresinde, Paris Pasteur Enstitüsü'nün idarecisi ve bu kurumun yetiştirdiği en ünlü bilim adamlarından olan Emile Roux'nun geliştirdiği difteri serumunu tanıtması ve tedavide başarı ile kullandığını açıklaması, tıp dünyasında büyük bir ilgi ve beğeni ile karşılanmıştı. Kongreden hemen sonra İstanbul'da, Vekayi-i Tıbbiye adlı mecmuada Roux'nun bildirisi ve bu husustaki görüşleri yayımlanmış; yine aynı günlerde İkdam gazetesinde "Peşte Hıfzıssıhhat Kongresi ve Kuşpalazının Tedavisi" başlığıyla bir yazı çıkmıştır.

1893 yılında Pasteur tarafından İstanbul'a gönderilmiş olan Dr. Chantemesse de bu kongreye Fransa delegesi olarak katılmıştır. Peşte Kongresinin hemen akabinde ziyaret amacıyla İstanbul'a gelen bir çok delegenin içinde Dr. Chantemesse de bulunmuş ve yakın arkadaşı olan Dr. Roux'nun kendisine verdiği bir kutu kuşpalazı serumunu II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Başka bir ifade ile, difteri serumu dünyaya tanıtıldıktan yalnızca birkaç gün sonra İstanbul'a gelmiştir[182].

3.1. Kuşpalazı Serumunun Bakteriyolojihane'de Üretilmesi İçin Yapılan Çalışmalar

Bulaşıcı hastalıklara karşı halk sağlığının korunması konusunda daima hassas bir tutum sergilemiş olan Osmanlı padişahı II. Abdülhamid, Dr. Chantemesse ile yaptığı görüşmeden sonra, bu ilacın Bakteriyolojihane-i Şahane'de de imal edilmesini istemiştir. Paris'te Dr. Roux tarafından keşfedilen kuşpalazı hastalığı aşı ameliyatını öğrenerek bu tehlikeli hastalığın önünü almak için çeşitli devletlerin Paris'e memurlar gönderdiği günlerde, Mekatib-i Askeriye Nezareti tarafından Osmanlı Devleti'nin de böyle bir heyet göndermesi gerektiğine kanaat getirilmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalarından üçü bu vazife için tespit edilmiştir. Buna göre, Hıfzıssıhha dersi muallim muavini Kaymakam Mahmut Hakkı Bey, Müfredat-ı Tıp dersi muallimi Binbaşı Münir

---

[182] Nuran Yıldırım – Suzan Bozkurt, "VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi'nin (1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi* (İstanbul Eylül 1993), Ankara 1999, s. 87; Unat, *a.g.e.*, s. 42; Yıldırım, *Salgınlar*, s. 425.

Efendi ve Seririyat-ı Dahiliye muallim muavini Binbaşı Cemal İsmail Efendi isimleri Seraskerlik makamına bildirilmiştir[183].

Doktorların tahsillerini tamamlayarak dönmelerinden sonra, kuşpalazı serumunun İstanbul'da hazırlanarak Osmanlı topraklarında kullanılması sağlanacaktı. Kısa bir zaman sonra, bu kadar önemli bir hususta yalnızca üç kişinin eğitim almasının yeterli olmayacağına hükmedilerek, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane çocuk ve iç hastalıkları muallimi Kaymakam Salih Bey'in de bu heyete katılmasına karar verildi. Bu doktorların Paris'te dört ay kalacaklarının da belirtildiği Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de hazırlanan tezkire, 10 Ekim 1894'te Seraskerlik kanalıyla Osmanlı Hükümetine iletildi[184].

Bu gelişmenin ardından Dr. Nicolle, 23 Ekim 1894 tarihinde II. Abdülhamid'e sitem dolu bir ariza sunma gereği duydu: "Bundan 15 gün önce padişaha sunduğum bir raporda dostum olan Dr. Roux'nun keşfettiği kuşpalazı serumundan bana gönderilmesiyle, bu ilacın İstanbul'da tarafımdan hazırlanması için bir dârü'l-ameliyatın (enstitü – laboratuvar) tesisini arz etmiştim. Bu günlerde, bahsi geçen serumu kullanarak kuşpalazı hastalığına yakalanan Müslüman bir kadını iyileştirmeyi başardım…"

"…Bu konuda çıkacak irade-i seniyyelerini intizar etmekte ve serumun hazırlanması için gerekli tedbirlere teşebbüs etmek üzere emirlerinizi beklemekteyken, serumun uygun bir şekilde düzenlenip hazırlanması hususunda eğitim almak üzere birkaç doktorun Pasteur Enstitüsü'ne gitmek üzere hazırlandığını duydum. Bu fikri padişaha verenlerin, benim kuşpalazı serumunun hazırlanıp kullanılmasıyla ilgili bilgi ve birikimimi bilmeyerek, gerek Pasteur ve Roux'ya ve gerek bana bundan dolayı meydana gelecek hakaret ve ihaneti dikkate almadıkları anlaşılmaktadır. Kurmuş olduğum Bakteriyoloji Laboratuvarının müdüriyetinin bana verilmesi ve kontratımın birkaç gün önce yenilenmesi, kabiliyetlerimin padişah nezdinde bilindiğini ve bana

[183] Hocalar kendilerinden önceki vakitlerde Avrupa'ya gönderilmiş olan doktorlar gibi harcırah ve belli bir aylık da alacaklardı. Bk. BOA, *Y.EE.* nr. 49/11, lef 3. O vakitler İstanbul'da küçük çaplı bir kuşpalazı salgını yaşanmakta; bazı okulların tatil edildiği görülmekteydi. Bk. BOA, *Y.PRK.ŞH.* nr. 5/57.
[184] BOA, *Y.EE.* nr. 49/11, lef 3.

güvenildiğini gösterdiğinden, asli vazifelerim arasında bulunması gereken böyle bir işte iktidarımı ispat etmeme müsaade edilmesini istirham ederim" [185].

Dr. Nicolle aynı arizasında, Fransa'dayken Dr. Roux'nun birkaç sene asistanlığını yaptığını ve bu süre zarfında da kuşpalazı serumunun hazırlanması hakkında çalıştığını; Dr. Roux'nun keşfini açıklamasından önce bundan haberinin olduğunu ve zaten onunla da görüşerek bu yeni ilacın İstanbul'da da üretilmesini tasarladığını belirtmiştir[186].

Dr. Nicolle, Osmanlı başkentine ilk geldiği günden beri bu hususta çalışmalar yapmak istediğini; ancak, beyhude yere meşgul edilip vakit kaybettirildiği için bu serumun hazırlanmasına başlayamadığını da dile getirmiştir[187].

Dr. Nicolle'e göre, serum hazırlama ve kullanma işi için Paris'e yollanacak bilim heyetinin eğitimden hiçbir netice alınamayacaktı. Dr. Roux'nun o günlerde aynı hususta benzer bir beyanatta bulunmasını delil olarak gösteren Dr. Nicolle, Dr. Roux'ya "Fransa'nın büyük şehirlerinin belediye daireleri tarafından kuşpalazı serumu hazırlanılabilmesinin mümkün olup olmadığı" sorulduğunda, onun "Hayır, bu mümkün değildir; zira, bu serumun hazırlanması çok ciddi bir bilimsel birikime, olağanüstü yeteneğe ve bu sıfatlara haiz kişilerin de uzun bir süredir bakteriyoloji ile iştigal etmelerine bağlıdır" dediğini nakletmiştir[188].

Yine Dr. Roux'nun, bu işi ancak Pasteur Enstitüsü'nde bir hayli zaman hizmet vermiş olan birkaç bakteriyologun yapabileceğini söylediğini de dile getiren Dr. Nicolle'e göre, tarif edilen kişilerden birisi de kendisiydi ve onun dışında Osmanlı topraklarında bulunan hiçbir hekim bu işi başaramazdı[189].

Dr. Nicolle, bu işi üstlenmek için büyük bir gayret gösterirken, ilave vazifesi için ek ücret istemeyecek kadar da özveride bulunmuştur[190]. Ayrıca kendisinin gönderilmesi halinde kuşpalazı serumunu hazırlanması için Dr. Roux ile 15 günlük bir

---

[185] BOA, *Y.EE*. nr. 49/11, lef 6.
[186] BOA, *İ.HUS*. nr. 1312/R-99; *Y.EE*. nr. 49/11, lef 6.
[187] BOA, *Y.EE*. nr. 49/11, lef 6.
[188] BOA, *Y.EE*. nr. 49/11, lef 6.
[189] Dr. Nicolle, arizasının bir yerinde, Paris'e kendisinin dışında gönderilecek doktorların "*…lazım gelen malumatı tahsil etmeye muktedir olamayacaklarını zat-ı şahanelerini temine cüret ederim…*" ifadesini kullanmıştır. Bk. BOA, *Y.EE*. nr. 49/11, lef 6.
[190] Halbuki adı geçen eserlerinde, E.K.Unat ve ona dayanarak M. Ayar, Nicolle'ün parasal hırslarını ortaya koyarken, ünlü bilim adamını neredeyse aç gözlü olarak nitelendirmektedirler.

müzakerenin yeterli olacağını; dönüşünde kendisi ve Dr. Roux'nun, müştereken hazırlayacağı bir raporu da takdim edeceğini söylemiştir. Bu raporda, serumun hazırlanması için gerekli olan Paris'tekine benzer bir ortamın sağlanması hakkında malumatın bulunacağını da ayrıca belirtmiştir[191].

Fransız bilim adamı, Paris'ten döndükten sonra serumun hazırlanışı konusunda başarısızlık yaşanması durumunda tüm sorumluluğu üstleneceğini; isteklerinin reddi halinde ise, İstanbul'daki vazifesinden istifa edip memleketine geri döneceğini ve sahip olduğu ilmi kişiliği ve haysiyetini korumak üzere böyle davranmaya mecbur olduğunu belirtmiştir[192]. Dr. Nicolle için öncelikle önemli olan şey, bilim alemindeki saygınlığına zarar verecek bir duruma düşmekten kurtulmaktı. Gerçekten de o buradayken ve Bakteriyolojihane'nin başındayken, bakteriyoloji ile ilgili bir hususta ondan yararlanılmaması büyük bir hata olduğu kadar, varlığının da hiçe sayılmasıyla eş anlamlıydı.

29 Ekim 1894'te kuşpalazı serumu hakkında Dr. Nicolle, padişaha ulaşmak üzere ikinci bir ariza hazırladı. Bu yazısında, ilk arizasında takındığı tutumun nedenini açıklamaya çalışarak, yaptığının saygısızlık olarak addedilmemesini, yalızca Paris'e başka hekimlerin gönderilmesi kararından duyduğu rahatsızlıktan dolayı böyle davrandığını belirtmiştir. Bu arada padişahın asla böyle bir yanlışlığa izin vermeyeceğini de umduğunu sözlerine eklemeyi unutmamıştır.

Aynı arizada, İstanbul'da inşa edilecek kuşpalazı ameliyathanesinin, Dr. Roux'nun Paris'te düzenlediği ameliyathanenin ikinci bir kopyası olması gerektiği; bu ameliyathanenin bakteriyolojiye ait kısmından başka, haiz olduğu önem nedeniyle idari ve genel yardım işlerinin bulunduğunu belirterek, bu işlerin meseleye vakıf Avrupalı birinin üzerine verilmesini istemiştir. Son derece güvenilir biri olması gereken bu görevlinin seçilmesinde kendisine danışılmasını da istirham eylemiştir[193].

Kuşpalazı ameliyathanesinin gereği gibi idaresi için büyük paralar gerektiğinden ve bu kadar masrafın devlet hazinesine yüklenmesinin insafsızlık

---

[191] BOA, *Y.EE.* nr. 49/11, lef 6. Dört hekimin dört ayda öğrenecekleri bu işlemi Dr. Nicolle'ün 15 günde halledebileceğini söylemesi, dikkat çekici olduğu kadar söylediklerinin doğruluğunu da kanıtlar niteliktedir. Zira, bu konuda kendine güvenmeseydi böyle bir taahhütte bulunması beklenemezdi.
[192] BOA, *Y.EE.* nr. 49/11, lef 6.
[193] BOA, *Y.EE.* nr. 49/11, lef 4.

olacağını da dile getiren Dr. Nicolle, bu konuda bir de teklifte bulunmuştur. Buna göre, masrafların karşılanmasında başka taraflardan da yardım toplanıp alınması uygun olacaktı. Ayrıca, komşu ülkelere de kuşpalazıyla mücadelede destek olunabileceğinden yardım toplanması oldukça kolay olabilirdi[194].

Yukarıda uzunca bahsedilen gelişmeler neticesinde, 7 Kasım 1894 tarihinde Meclis-i Mahsus-ı Vükela, Paris'e dört doktorun gönderilmesinden vazgeçilmesine ve bunlar yerine Dr. Nicolle'ün 15 günlüğüne bu şehre yollanmasına dair bir karar vermiştir[195]. Aynı gün padişahın onayına sunulan bu karara dair mazbata üzerine II. Abdülhamid'in iradesi çıkmıştır[196].

3.2. Kuşpalazı Serumunun Hazırlanması İçin Yeni Bir Binanın İnşasına Girişilmesi ve Bakteriyolojihane'nin Nişantaşı'ndaki Yerine Taşınması

Dr. Nicolle Paris'e vardıktan sonra, hasta olmasına rağmen, Pasteur tarafından kabul edilmiştir. Ünlü bilim adamı bu görüşmede, Bakteriyolojihane-i Şahane'nin düzenlenmesi ile kuşpalazı ameliyathanesinin tasarlanan inşaatı hakkındaki gelişmeleri sormuş; Dr. Nicolle de bunları ayrıntılarıyla anlattıktan sonra, zaten kuşpalazı ameliyathanesi hakkında Paris'te bulunduğunu belirtmiştir[197].

Dr. Nicolle Paris'te yalnızca 7 gün kalmış ve bu esnada Dr. Roux ile kuşpalazı serumu ve yapılacak ameliyathane hakkında müzakerelerde bulunmuştur. Fransa'dan dönen Dr. Nicolle Dr. Roux ile beraber hazırladığı altı maddelik raporu 28 Kasım 1894 tarihinde Osmanlı idaresine sunmuştur. İki bilim adamının raporunun girişinde, "Padişahça tasdik buyrulmak üzere bâlâda arz olunan ameliyathanenin inşa olunacağı şartlar ve ahvâlin arzına cüret eyleriz" ifadesi bulunmaktadır. Birinci maddede, kuşpalazı illetine karşı imal edilecek serumun yapılacağı ameliyathanenin (laboratuvar) Bakteriyolojihane-i Şahane'nin yakınlarında bir yerde tesis edileceği; ameliyathanenin kâgirden inşa edileceği ve zemin katı altında bir bodrum ile yalnız bir

[194] BOA, *Y.EE*. nr. 49/11, lef 4.
[195] BOA, *Y.EE*. nr. 49/11, lef 2.
[196] BOA, *Y.EE*. nr. 49/11, lef 1; *İ.HUS*. nr. 1312/Ca-54.
[197] Dr. Nicolle bu görüşmede, İstanbul'da gördüğü hürmet ve tevcihatı da münasip bir dille anlattığını belirtmektedir. Buna karşılık Pasteur'ün "Paris'teki enstitünün batılı ülkelerde yaptığı hayırlı hizmetlerin aynısını Bakteriyolojihane'nin doğuda yapmasından memnuniyet duyduğunu" da belirtmiştir. Bk. BOA, *İ.AS*. nr. 1312/Za-23.

kat olarak meydana getirileceği belirtilmiştir. Ayrıca, laboratuvarda Terkos suyu ile havagazı kullanılacağı da ifade edilmiştir.

İkinci maddede, kuşpalazı serumunun hazırlanmasına geçici olarak 10 beygir ile başlanacağı; bunlar için laboratuvara yakın bir yerde muntazam bir ahırla, hayvanlara bakacak bir seyisin istihdam edileceği anlatılmaktadır.

Üçüncü maddede, laboratuvarın yazı ve muhasebe işleri için, Dr. Nicolle tarafından teklif edildikten sonra padişahın onayından geçecek bir katip tayin edilmesi ve bu katibe aylık 15 Lira maaş verilmesi istenmektedir.

Dördüncü maddede, ameliyathaneye ayrılacak paradan bahsedilmektedir. Buna göre, ameliyathanenin inşa ve düzenlenmesi için ilk etapta 500 Lira gerekmektedir. Bu para Dr. Nicolle'e verilecek ve o da paranın sarf edildiği yerleri ve hesabını padişahın istediği bir zata sunacaktır.

Beşinci maddede, ameliyathanenin senelik bütçesi hakkında bilgi bulunmaktadır. Ameliyathanenin büyük çaplı çalışmasına gerek duyulmaz ise senelik 540 Liralık bir bütçeye ihtiyacı olduğu vurgulanmıştır. Bu para Rumî ayların başında Osmanlı Bankası tarafından Dr. Nicolle'e teslim edilecek ve o da yine bu paranın sarfına dair padişahın belirlediği kişiye rapor verecektir. Bu 540 Liranın 360 Lirası serumun hazırlanmasına, beygirlerin masraflarına, alet ve edevat giderlerine ve seyise harcanırken; 180 Lirası da tayin edilecek katibin maaşına tahsis edilecektir.

Altıncı maddede, üretilen serumların dağıtılması ve ayrıntıları anlatılmıştır. Buna göre, hazırlanacak kuşpalazı serumları asakir-i şahane, bahriye askerleri ve fakir fukaraya ücretsiz olarak verilecek; Harbiye, Dahiliye ve Bahriye Nezaretleriyle Şehremanetinden gelen talepler üzerine teslim edilecektir. Eczacılarla diğer doktorların istediği serumlar ise, her hastaya yetecek kadar doz için 25 kuruşa satılacak ve elde edilecek para laboratuvar idaresi tarafından, müessesenin eksiklerinin kapatılması amacıyla alınacaktır. Yine bu gelirin hesabı, Dr. Nicolle tarafından her üç ayda bir kere padişahın atayacağı kişiye verilecektir[198]. Ayrıca, Dr. Nicolle bu raporla birlikte

[198] BOA, *İ.AS.* nr. 1312/Za-23.

ameliyathanenin olması gereken şekline dair getirdiği resim ve planı da Osmanlı sarayına teslim etmiştir[199].

Nihayet yeni laboratuvarın inşasına bu şekilde karar verilmişse de -aynı Bakteriyolojihane'nin tesis edildiğinde olduğu gibi- bunun gerçekleşmesi pek kolay olmamıştır. 7 Mayıs 1895 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, padişahın iradesi çıkmış, gerekli alet ve edevat Avrupa'dan getirtilmiş ve olmayan kurumun yıllık bütçesi Osmanlı Bankası'na yatırılmış olmasına rağmen, müessesenin tesisi için o güne kadar hala bir yer belirlenememişti[200]. Bu durumda da kuşpalazı serumunun imaline başlanamamıştı.

Büyük olasılıkla, içinde bulunduğu maddi darboğaz nedeniyle, devlet yeni bina için ihtiyaç olan paranın sarfından kaçınmaktaydı. Yine bu sebeple, hem Bakteriyolojihane-i Şahane'nin ve hem de kuşpalazı ameliyathanesinin barınabileceği büyük bir binanın kiralanması en uygun çare olarak görülmeye başlanmıştı.

Mekatib-i Askeriye Nezareti tesisin inşaatının yerini belirlemedeki gecikmenin müsebbibi olarak Dr. Nicolle'ü göstermekteydi. Gerçekten de bu idare, yeni ameliyathanenin Üsküdar'ın Kavak İskelesi semtinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane müştemilatından olmak üzere inşa edilmesini teklif etmiş; fakat bu öneri Dr. Nicolle tarafından reddedilmiştir. Tesisin daha sonra Botanik Bahçesi'nde yapılması düşünülmüş; ancak bu fikirden de vazgeçilmiştir. Nihayet, Nişantaşı civarında bir evin kiralanması hususunda karar kılınmıştır. Dr. Nicolle de bunu onaylamış ve 4. Ordu mirlivalarından Süleyman Paşa'nın hanesi yıllık 96 Liraya kiralanmıştır[201].

Bazı kaynaklarda serumun imali için bunca vakit kaybedilmesi üzerine, Dr. Nicolle'ün, acilen bir yer kiralanarak serum imalinin başlatılmasını kendisinin teklif ettiği belirtilmektedir. Bunun gibi, Dr. Nicolle'ün dört beygirle üretime

[199] BOA, *İ.HUS*. nr. 1312/C-14.
[200] BOA, *İ.AS*. nr. 1312/Za-23.
[201] BOA, *İ.AS*. nr. 1312/Za-23.
1895 Eylülünde, Nişantaşı civarında yaşayan insanların yakınlarındaki Bakteriyolojihane'den rahatsız olmaları üzerine, Okmeydanı taraflarında yeni bir bina yapılarak müessesenin oraya taşınması gündeme gelmişse de bu gerçekleşmemiştir. Bk. BOA, *İ.HUS.* nr. 1313/Ra-81.

geçilebileceğini söylediği de yazılmaktadır. Nitekim, Nişantaşı'ndaki konak kiralanmış ve 4 Aralık 1895 tarihinden itibaren de yerli serum imaline başlanmıştır[202].

Böylece, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane bahçesindeki binalarda iki sene kadar kalan Bakteriyolojihane, kuşpalazı (difteri) serumu hazırlamada burasının yetersiz kalacağı görüldüğünden taşınmak zorunda kalmıştır. Yeni binanın alt katında bir müdür odası, laboratuvar ve karşısında yazışmaların yürütüldüğü büro ile, kitaplık, teneffüs yerleri vardı. Yine alt katta kuşpalazı serumunun hazırlandığı özel bir bölüm de bulunmaktaydı. Binanın üst katında ise, 25 öğrenciyi alabilecek çapta bir sınıf vardı. Burada öğrencilerin ihtiyaç duyduğu alet ve edevatın bulunduğu dolaplar, sterilizasyon aletleriyle etüvler bulunmaktaydı. Bu sınıfın (veya salonun) etrafında asistanların çalışması için dört de laboratuvar mevcuttu. Binanın bodrum katında, 37 ºC'de sıcaklığı sabit tutulan bir etüv odası, yanında hayvanlar için bir bölme ve büyükçe bir sterilizasyon makinesi bulunmaktaydı[203].

Müessesede Bakteriyolojihane binası dışında, ayrıca iki daire daha mevcuttu. Bunlardan birisi deney hayvanlarını besleyip yetiştirmeye, diğeri de kuşpalazı serumu elde edilen atların barınmasına ayrılmıştı. Bu ortamda Osmanlı Devleti'ndeki ilk bağışıklık serumu olan kuşpalazı serumu hazırlanmıştır[204].

İlerleyen günlerde Dr. Nicolle yeni bulduğu bir yöntemle Paris'te aynı sayıdaki hayvandan üretilen serumun iki katının İstanbul'da üretilmesini sağlamıştır. Bakteriyolojihane-i Şahane'de üretilen difteri serumuna, Alman Dr. Behring ve Dr. Roux'nun serumlarından ayırt edilmesi için *Nicolle serumu* adı verilmiştir. Bakteriyolojihane'nin müdürünün bu yeni yöntemiyle Osmanlı Devleti'nin ihtiyacından fazla serum üretilmesi mümkün olabilmiştir. Dr. Nicolle, bu sırada Osmanlı sarayıyla yaptığı yazışmalarda, ihtiyaç fazlası serumların Paris'e uzak ve İstanbul'a yakın komşu ülkelere gönderileceğini söylemektedir. Bilhassa İran'ın Paris ve Berlin'den serum getirtmeyi kabul etmediği, İranlı hekimlerin kuşpalazı hastalığına yakalananları eski yöntemlerle tedavi etmeye çalıştıkları bir dönemde, Dr. Nicolle'e

---

[202] Unat, *a.g.e.*, s. 42-43; Yıldırım –Bozkurt, *a.g.m*, s. 87 – 88.
[203] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 100; Unat, *a.g.e.*, s. 41.
[204] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 100 - 101; Unat, *a.g.e.*, s. 41. Kuşpalazı hastalığı ve tedavisi hakkında bk. Ragıp Refik Güran, "Difteri Hakkında", *Dirim* (Tedavi Notları - ayrı basım), İstanbul bty. Ayrıca, Kuşpalazı serumunun hazırlanması hakkında ayrıntılı tasvirler bulunan bir makale için bk. Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 101 – 105.

göre, İstanbul'daki Müslüman bakteriyologlar vasıtasıyla üretilen difteri serumuna rağbet edeceklerdi. Yine Dr. Nicolle'e göre, Osmanlı Hariciye Nezareti'nin durumu komşu ülkelerin hükümetlerine bildirmeleri halinde, İstanbul'da üretilen serumun bu ülkelere Paris'te üretilenlerden daha taze ve yeterli miktarda gönderilebilecekti. Böylece, hem buralarda yaşayan binlerce çocuğun canı kurtulacak, hem de Osmanlı padişahının İslam dünyasındaki prestiji artacaktır[205]. Bakteriyolojihane'de 1899 Martına kadar 13390 şişe ve bu tarihten 1900 Kasımına kadar 3750 şişe kuşpalazı serumu hazırlanarak memleketin muhtelif yerlerine gönderilmiştir[206].

Bakteriyolojihane kompleksinin içinde başka bir kısım da daha sonraları sığır vebası serumunun hazırlanması için ayrılmıştır. Bakteriyolojihane binası içinde sığır vebası serumu elde etmek için 15 öküzün bulunduğu bir ahırla bu hayvanlardan kan almak için bir de laboratuvar oluşturulmuştur. Binanın bahçesinde yedi adet küçük ve büyükbaş hayvan ahırı bulunuyordu ki deney yapılan hayvanlar buralarda tutulmaktaydı.

3.3. Kuşpalazı Hastanesi Kurulmasına Dair Yapılan Çalışmalar

II. Abdülhamid, daha Dr. Roux'nun serumunu dünyaya takdim ettiği günlerde, Dr. Chantemesse'in getirdiği bu bir kutu ilaç hakkında tedkikat yapmak üzere, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de mütehassıs Osmanlı hekimlerinden oluşan bir komisyon kurulmasını istemiştir. Komisyon oluşturulmuş ve buradaki çalışma ve incelemelerden sonra kaleme alınan raporda, bu ilacın en çok iki hastaya yetecek miktarda olduğuyla, ilacın etkili olup olmadığının tam olarak ortaya konulabilmesi için hiç olmazsa yüz hastaya tatbik edilmesi gerektiği yazılmıştır. Komisyona göre, bunun yapılabilmesi için de her hafta Paris'ten 50 şişe serum ithal edilmesi gerekliydi. Ayrıca, hastaların başka başka yerlerde ve çeşitli şekillerde tedavi edilmesi halinde istenilen istatistiksel bilgilere yine ulaşılamayacaktı. Bu yüzden hastaların muntazam ve daimi bir şekilde komisyonun müşahedesi altında tedavisine mahsus olmak üzere, en az 20 yataklı bir yerin hastane olarak tahsis edilmesi gerekmekteydi. Ancak bundan

---

[205] Ayrıca belirtilmelidir ki kuşpalazı serumu ülkemizde yapılan ilk bağışıklık serumu olmuştur. (Metinde sayfa 55'te bu durum zikredilmiştir.) Yıldırım –Bozkurt, *a.g.m*, s. 88.

[206] Unat, *a.g.e.*, s. 42-43.

sonra kuşpalazına karşı bulunan serumun etkili bir ilaç olup olmadığına hükmedilebilirdi[207].

Komisyon kararı II. Abdülhamid'e ulaşmış ve uygun bulunmuştur. Osmanlı padişahı Paris'ten her hafta 50 şişe serum getirtilmesini ve bir kuşpalazı hastanesinin yapılmasını onaylayarak, hastanenin yerinin tespitinde Sadaretin yardımcı olmasını istemiştir[208]. Kısa bir süre sonra bu serumun ithaline başlanmışsa da çok pahalıya mal olduğu görülmüştür. Daha o günlerde, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin bir toplantısında Dr. Nicolle'e gereken salahiyet ve imkan sağlanırsa bu serumu hazırlayabileceği fikri ortaya atılmış; fakat cemiyet buna dair bir karar almamıştır[209].

Kuşpalazı Hastanesinin kurulmasına dair karar alındıktan sonra, hemen her hususta olduğu gibi, devletin mali sıkışıklığı burada da baş göstermiş; bu ise, işlerin yine yavaşlamasına yol açmıştır. 1894 yılının sonlarında, kuşpalazı hastalarına mahsus yapılacak hastanenin 107.527 kuruşa mal olacağı ancak hesaplanabilmişti. Aynı sırada, bu hastanenin duvarını teşkil eden iki levha arasına mantar, keçe ve bazı maddeler konularak binanın rutubetten korunması hususunda icat edilen usule uygun olarak 1.010 Liraya inşa edileceği anlaşıldı. Aynı günlerde hastane inşaatını üstlenen Rus mühendis Ceryakof tarafından hazırlanan mukavele ile, yine onun sunduğu iki haritanın Dr. Nicolle'ün çağırılmasıyla müzakere edilmesine karar verildi. Bu görüşmenin neticesinde ortaya çıkacak mutabakat Sadarete bildirilecekti[210]. İki Avrupalının yanına daha sonra Miralay Hasib Bey adında biri daha görevlendirildi. Yapılan müzakerelerden sonra Rus mühendisin inşaat usulü Dr. Nicolle tarafından da beğenilerek tasdik edildi ve bu gelişmeler Mekteb-i Tıbbiye Nezareti vasıtasıyla Sadarete ulaştırıldı.

İnşaatın masrafı ve gider kalemleri ise şöyle tasarlanıp hesaplanmıştı: Ceryakof tarafından, kuşpalazı hastane barakasının inşası için 1.010 Lira; ayrıca, bu adamın dışarıdan getireceği malzemeler için gümrük vergisi olarak 10 Lira, temelden bir metre yukarı olacak şekilde tuğladan yapılacak duvar masrafı için 220 Lira, Terkos suyu için döşenecek boru ve yol masrafı olarak 80 Lira ki bunlar toplam 1320 Lira idi.

---

[207] BOA, *İ.HUS*. nr. 1312/Ca-74.
[208] BOA, *İ.HUS*. nr. 1312/Ca-74.
[209] Unat, *a.g.e*., s. 42; Yıldırım –Bozkurt, *a.g.m*., s. 87.
[210] BOA, *İ.AS*. nr. 1312/C-15.

Yapılan keşiften sonra, hastanenin bu parayla mükemmel bir şekilde inşa edileceği anlaşıldı[211].

Başlangıçta bu hastanenin inşasına, Dr. Roux'nun keşfettiği serumun kuşpalazı hastalığına karşı etkili olup olmadığını tespit etmek üzere karar verilmişti. Sonraları ise ilacın işe yararlığına, daha bu bina tesis edilmeden kanaat getirildiği Dr. Nicolle'ün Paris'e sırf bu serumun yapılmasını görmek üzere gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Buna göre tesisin, kuşpalazı hastalarına mahsus ayrı bir müessese olmak üzere tasarlandığı görülmektedir. Maalesef, bunca ön hazırlığa ve çalışmaya rağmen bahsi geçen hastanenin inşa edilip hizmete açıldığına dair elimizde bilgi bulunmamaktadır.

[211] Bu paranın Mekteb-i Tıbbiye'nin Mülkiye tahsisatına ilaveten, Maliye hazinesinden karşılanması da Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı tarafından uygun gösterilmiştir. Bk. BOA, *İ.AS*. nr. 1312/C-15.

Ü Ç Ü N C Ü   B Ö L Ü M

BAKTERİYOLOJİHANE-İ ŞAHANE'NİN İDARESİ

1. Bakteriyolojihane'nin 1895 Sonrasındaki Dönemde İdaresi ve Faaliyetleri

1.1. Dr. Nicolle'ün Osmanlı Devleti İle Yaptığı Mukavelename

Bakteriyolojihane'nin idaresi hakkında, önceki bölümlerde zaman zaman bahsedildiği gibi, Osmanlı Hükümeti ile Dr. Nicolle'ün müştereken belirlediği kriterler doğrultusunda bir şekillenme olmuştur. Bu hususta 20 Ekim 1894 tarihinde Umum Mekatib-i Askeriye Nazırı ile Dr. Nicolle'ün imzaladıkları kontrat önem arz etmektedir[212]. Bu kontrata göre, Bakteriyolojihane'nin genel idaresi Mekatib-i Askeriye Nezaretine bağlı olacaktı. Ayrıca, Bakteriyolojihane ile ilgili olup Babıali'ye bildirilmesi gereken durumlar, aynı nezaret tarafından Osmanlı Hükümetine iletilecekti[213].

Konumuz açısından son derece mühim olan bu kontrattaki, "Padişahın iradesi üzerine 23 Ekim 1893 tarihinde tesis edilen Bakteriyolojihane müdüriyetine Dr. Nicolle tayin edilmiştir. İş bu Bakteriyolojihane Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye bağlı

[212] BOA, *İ.AS*. nr. 1312/Ra-30, lef 2.
[213] BOA, *İ.AS*. nr. 1312/Ra-30, lef 1.

olmayıp Mekatib-i Askeri Nezareti altında bulunacaktır"[214] ibaresi de müessesenin idari yönden Mekteb-i Tıbbiye'nin idaresi dışında özerk bir yapıya sahip olduğunu gösterir.

Sözleşmedeki diğer bir maddeye göre, "Dr. Nicolle, önceden olduğu gibi mesuliyeti kendisine ait olmak üzere bulaşıcı olan hastalıklarla ilgili bakteriyolojik tahliller yapmakla vazifelidir ki iş bu tahliller askeri ve mülki sağlık idareleri tarafından istenecektir. Hastalıkların teşhisi ile yine hastalıkların ilerlememesi tedbirleri üzerine acilen malumat alınması gerekli olduğundan, gerek tahlili lazım gelen maddeler ve gerek yapılan tahlillere ait kayıtlar doğrudan doğruya Dr. Nicolle'e gönderilecektir. Dr. Nicolle de yaptığı bakteriyolojik tahlillerin sonuçlarını vakit kaybetmeksizin Mekatib-i Askeriye Nezareti ile tahlilleri talep eden idareye bildirmeyi taahhüt eder. Ayrıca, Bakteriyolojihane-i Şahane'de yapılan dersler dışında, her türlü tahliller ve yapılan masraflar hakkında Dr. Nicolle Mekatib-i Askeriye Nezaretine üç ayda bir rapor verecektir"[215].

Osmanlı Devleti ile Dr. Nicolle arasında yapılan kontratta, "Dr. Nicolle'e aylık 130 Osmanlı Lirasından yıllık 1560 Lira tahsis edileceği; bu memuriyetten dolayı meydana gelecek yer değişikliği, araba, tercüman ve yabancı risalelerin ücretleriyle bakteriyoloji ve hıfzısıhhaya ait kitapların ücretlerini ve diğer masrafları kendi maaşından karşılayacağını Dr. Nicolle'ün taahhüt ettiği de belirtilmiştir.

Bakteriyolojihane-i Osmanî'ye yıllık 600 Osmanlı Lirası tahsis edilmiştir ki bu meblağ şöyle düzenlenmiştir:

Muavini Lourmier'ye aylık 20 Liradan senelik	*:*	*240 Lira*
Bakteriyolojihane bütçesi için ayrılan aylık 30 Liradan senelik	*:*	*+ 360 Lira*
Toplam	*:*	*600 Lira*

Dr. Nicolle ve yardımcısının maaşlarıyla bütçe için ayrılan bu maaşlar ile 180 Osmanlı Lirasına ulaşan meblağ her ayın başında Osmanlı Bankası vasıtasıyla Dr. Nicolle'e ödenecektir. Bu 180 Liradan hiçbir şekilde kesinti yapılmayacaktır. Bahsi

[214] BOA, *İ.AS*. nr. 1312/Ra-30; *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 23.
[215] BOA, *İ.AS*. nr. 1312/Ra-30; *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 23.

geçen parayı ödemek için Osmanlı Bankası'na Osmanlı Hükümeti tarafından emir verilecek ve bu banka verilecek emir yazısının bir nüshasını Dr. Nicolle'e verecektir.

Dr. Nicolle, Bakteriyolojihane'nin bütçesine mahsus olarak verilen ayda 30 Liranın ne şekilde sarf edildiğine dair, Mekatib-i Askeri Nezaretine üç ayda bir hesap vermeye mecburdur[216].

20 Ekim 1894'ten itibaren dört yıl süreyle geçerli kontratın son maddesi Dr. Nicolle'ün yıllık iznine yer verilmiştir. Buna göre, Fransız bilim adamı her yıl, maaşını almak suretiyle, altı hafta izin kullanabilecektir. Ancak bu izin askeri okulların tatil zamanına rastlamak zorunda olacaktır[217].

1.2. 1895 Yılından Sonra Müessesenin Kadrosu ve Faaliyetleri

Bakteriyolojihane'nin faaliyetleri arttıkça kadrosu da artmış, 1896'da Dr. Mehmet Refik ve Dr. Ferit İbrahim, 1897'de Dr. Hayim Nayim, 1898'de Veteriner Osman Nuri ve Mustafa Hilmi, 1899'da Dr. Rıfat Efendiler müessesede görev yapmaya başlamıştır[218]. 1899 yılında Bakteriyolojihane'de çalışanlar ve statüleri şöyledir: Müdür: Dr. Nicolle; tabip muavinler: Kaymakam Aristidi, Sağkolağası Bahriyeli Nuri, Solkolağası Refik, Solkolağası Ziya, Yüzbaşı Rıfat, Yüzbaşı Hayim Nayim; veteriner muavinler: Solkolağası Adil, Solkolağası Mehmet Refik, Yüzbaşı Mustafa, Yüzbaşı Osman Nuri Efendiler. Yine 1899 yılında Aristidi Bey Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de muallim muavinliğine tayin edildiğinden müesseseden ayrılmış; ertesi yıl Kemal Muhtar Bey ve Edhem Bey asistan olmuştur.

Bakteriyolojihane'nin açılışından yaklaşık bir buçuk ay önce, Paris Pasteur Enstitüsü'nde bakteriyoloji üzerine ihtisas yapmış olan bir Fransız doktorun Nicolle'e yardımcı olarak tayin edilmesine karar verilmiş[219]; bu doktor, Bakteriyolojihane'de laborantlık vazifesini yapan, Lourmier olmuştur. Bunun hizmeti Dr. Nicolle'den

---

216 BOA, *İ.AS*. nr. 1312/Ra-30; *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 20 ve 23.
217 BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 23.
218 Unat, *a.g.e*., s. 43; Ergin, Osman Nuri Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri,* İstanbul 1940, s. 67.
219 BOA, *İ.AS*, nr. 1311/N-1.

sonraki yıllarda da sürerek, Dr. Remlinger'in müdürlüğü sırasında da devam etmiştir[220].

Bakteriyolojihane'de, müessesenin faaliyete geçtiği dönemden itibaren Osmanlı hekimlerine bakteriyoloji hakkında kurslar verilmiştir. Dr. Nicolle, veteriner bakteriyolojiye de önem vermiş; iki bakteriyolojinin –yani, insanlarla ilgili ve hayvanlarla ilgili olan- birbirinden ayrılamaz olduğunu bildiğinden, kurumda hayvan hastalıklarına yol açan mikroplara dair her türlü denemeler yapılmasını desteklemiştir. Nitekim bu düşünceyle derslere askeri veterinerlerin de devam etmesine olanak sağlamıştır. Bu gençlerden önce veteriner Refik, sonra Osman Nuri ve Mustafa bu şekilde Bakteriyolojihane'ye alınmışlardır[221].

1897 yılında, o zamana kadar Osmanlı topraklarında bir çok hayvanın ölümüne yol açarak büyük maddi kayıplara neden olan sığır vebasına karşı Bakteriyolojihane'nin bir çare bulması istendiğinde, Dr. Nicolle ve Dr. Adil Bey bu illete karşı serum hazırlamayı başarmışlardır[222].

1900 yılında, Dr. Nicolle tarafından büyük bir teşebbüse kalkışılarak, Avrupa'da olduğu gibi, bakteriyoloji ile uğraşan bütün kurumların tek bir çatı altında toplanması projesi padişaha teklif edilmiştir. O vakitler veba hastalığına karşı aşı ve serum hazırlanması gündemde olduğundan ve mevcut Bakteriyolojihane binasının bu iş için yeterli hacme sahip olmadığından böyle bir teklif yapılmıştır[223]. II. Abdülhamid'in önce onaylamasına rağmen[224], saraya akıl almaz bir jurnal verilmesinin de etkisiyle bu teşebbüs gerçekleşmemiştir[225]. Hatta, Bakteriyolojihane'nin Nişantaşı'ndan Boğazın diğer yakasına taşınmasına dair bir irade çıkmış; Dr. Nicolle buna tahammül edememiş ve Fransa'ya dönmeye karar vermiştir. Öte yandan, jurnalden sonra artık Dr. Nicolle'ün isteklerine bakılmaması ve gitmek isterse bu kez

---

[220] Unat, *a.g.e.*, s. 41.
[221] Güran, *a.g.e.*, s. 5; Unat, *a.g.e.*, s. 43-44; Ergin, *a.g.e.*, s. 68.
[222] Unat, *a.g.e.*, s. 42.
[223] BOA, *İ.AS*. nr. 1318/S-13; Saadi Nazım, *Bakteriyolojihanenin Kuruluşuna Dair* (*Pratik Doktor*, Nr. 1'den ayrı basım), İstanbul 1953, s. 12 – 15.
[224] BOA, *İ.AS*. nr. 1318/S-13.
[225] Jurnale göre, Nicolle'ün farelere veba mikrobu aşılayıp Yıldız Sarayı tarafına bırakabilecekti. Bunun üzerine II. Abdülhamid jurnalin araştırılmasını istemişti. Bazı iddialara göre, Nicolle'e düşman birinden bilgi alınmaya kalkışılınca Fransız doktorun bu fiili işleyebileceği kanaati hasıl olmuştur. Bk. Güran, *a.g.e.*, s. 6-7.

mani olunmayacağı saraya yakın çevrelerden ifade edilmiştir. Bunun üzerine, Dr. Nicolle 1901 yılında Paris Pasteur Enstitüsü'ne geri dönmüştür[226].

Böylece, Dr. Nicolle kurucusu olduğu ve sekiz yıldır idare ettiği Bakteriyolojihane-i Şahane müdürlüğünden ayrılmış oluyordu. Akabinde, o sıralar İstanbul Kuduz Enstitüsü'nün Müdürü olan bir diğer Fransız, Dr. Remlinger, Bakteriyolojihane'nin de müdürlüğüne getirilmiş ve 1910 yılına kadar bu vazifede kalmıştır. Onun zamanında Bakteriyolojihane yeniden canlanmış ve müessesede bilimsel çalışmalara devam edilmiştir. Bu dönemde kuduz ve bir çok hastalığın mikropları hakkında keşif ve tetkikler yapılmış; bu çalışmalar dünyanın çeşitli bilimsel dergilerinde yayınlanarak, bu şekilde İstanbul Bakteriyolojihanesi önceki şöhret ve itibarını korumuştur[227].

1902 yılında Bakteriyolojihane'de çalışanlar ve statüleri şöyledir: Müdür: Dr. Remlinger; muavin hekimler: Dr. Nuri, Dr. Ziya, Dr. Rıfat; Veteriner muavinler: Adil, Mehmet Refik, Mustafa, Osman Nuri Beyler. 1905 yılında ise, müdür: Remlinger; muavin hekimler: Bahriyeli Kaymakam Nuri Bey, Kaymakam Ziya Bey, Solkolağası Rıfat Bey; veteriner muavinler: Osman Nuri ve Mustafa Efendiler kurumda görev yapmaktaydılar. Bakteriyolojihane'de 1907 yılında Dr. Fahri asistanlığa getirilmiş; 1908'de Dr. Kemal Muhtar Bey burada vazife yapmaya başlamıştır.

1910 yılında Yüzbaşı Dr. Sami Bey Bakteriyolojihane'ye asistan olmuş, Dr. Rafael Asseo müstahzir olarak buraya devam etmeğe başlamışlardır. Bu yıl içinde İstanbul'da yaşanan kolera salgınından dolayı müesseseye büyük iş düşmüş, sonuçta büyük taktir toplayan çalışmalar yapılmıştır. Bakteriyolojihane 1911 yılında Çemberlitaş'a daha geniş bir binaya nakledilmiştir. Aynı yıl kuruma müdür olarak Fransız Dr. Paul Simond getirilmiştir. Bu sırada, çok ilginç olarak, Fransızca yapılan yazışmalarda "İnstitut Pasteur de Constantinople" adının da kullanıldığı görülmektedir[228]. Dr. Simond iki yıl sonra, kendi isteğiyle istifa ederek bu vazifeden çekilmiştir.

---

[226] Güran, *a.g.e.*, s. 7.
[227] Ergin, *a.g.e.*, s. 68; Yıldırım, *Bakteriyolojihane-i Şahane*, s. 6.
[228] Güran, *a.g.e.*, s. 7-8; Unat, *a.g.e.*, s. 44-45.

1913’te Dr. Refik Bey müesseseye ikinci müdür olarak atanmıştır. O yılki kadroda uzman doktor Ziya, Nuri, Osman Şerafettin, Rafael Asseo ve İhsan Sami Beyler bulunmaktadır. Aynı yıl yayınlanan bir layiha ile, hükümet tabibi olacaklar için ve hükümet tabipliği görevinde bulunanların yeniliklerden haberdar edilmesi için, Bakteriyolojihane-i Osmanî’de otuzar kişilik pratik ve teorik geliştirme kursları düzenlenmiştir. Bunun dışında, yine Bakteriyolojihane’de ayda bir kez olmak üzere, doktorlar için bakteriyoloji konferansları düzenlenmiştir[229].

Müessesede 1913 yılından önce insan hastalıklarına karşı yalnız kuşpalazı serumu, bu yıldan sonra ise dizanteri, kolera ve veba aşıları üretilmeye başlanmıştır. 1915’te iki buçuk milyon mililitreden çok tifo, iki milyon mililitrenin üzerinde kolera, 52 bin mililitre kadar veba ve yaklaşık iki milyon mililitre de dizanteri aşısı üretilmiştir. Bular dışında, az miktar gonokok aşısıyla, kuşpalazı, dizanteri ve tetanos serumları ve meningokok denilen bir hastalığa karşı serum hazırlanmıştır[230].

1914’te Dr. Simond’un Fransa’ya dönüşünden sonra yerine Dr. Refik Bey atanmıştır[231]. Refik Bey, serum ve aşı şubesine Dr. Ziyaeddin Seyfullah Bey’i müdür ve Dr. İhsan Sami Bey’i de ona yardımcı olarak; Osman Nuri Bey’i tahliller şubesine müdür ve Rafael Asseo Bey’i de ona yardımcı olarak tayin etmiştir. Hıfzıssıhha laboratuvarı şefliğiyle İstanbul sularının tahlili, tüberkülin hazırlanması işlerini de Osman Nuri Bey ile Rafael Asseo Bey’in idaresine vermiştir. Yine bu yıl içinde Osman Nuri Bey Askeri Bakteriyolojihane-i Baytarî müdürlüğüne atanınca, Tahliller

---

[229] Güran, *a.g.e.*, s. 9; Unat, *a.g.e.*, s. 46; Ergin, *a.g.e.*, s. 69.

[230] Yıldırım, *Bakteriyolojihane-i Şahane*, s. 6.

[231] 1894 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den mezun olan Refik Bey, aynı yıl tabip yüzbaşı olarak Haydarpaşa Hastanesinde stajını yaparken, Dr. Nicolle’ün verdiği bakteriyoloji kurslarına devam etmiştir. 1895 yılında Bakteriyolojihane’ye asistan olmuştur. 1898’de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye muallim muavinliğine, 1904’te Bakteriyolojihane-i Baytarî müdürlüğüne atanmıştır. Burada çalışırken tavuk kolerası aşısı ve şarbon aşısını hazırlamış; kuru serum yapmış, kan almaya ve şırıngalamaya yarayan bir alet icat etmiştir. Dr. Refik Bey, 1909’da Mekteb-i Tıbbiye Bakteriyoloji muallim-i evveli, 1914’te Bakteriyoloji müderrisi olmuştur. Diğer taraftan, 1909 yılında Eczacı ve Dişçi Mekteb-i Alîleri bakteriyoloji ve hıfzıssıhha muallimi olmuştur. 1913’te Bakteriyolojihane-i Osmanî’de ikinci müdür, 1914’te de müdür olmuştur. Ayrıca, yukarıda da belirtildiği gibi Kimyahane, Kuduz Tedavihanesi ve Telkihhane’nin birleştirilmesiyle ortaya çıkan *Hıfzıssıhha Müessesesi*ne müdür olmuştur. Bu görevleri esnasında Dr. Şadi Bey’le yoğurt bakterilerini incelemiştir. Dr. Refik Bey, 1922 yılında Kaymakam rütbesindeyken kendi isteğiyle emekli olmuş; 1927’de Bursa milletvekili seçilince müdürlük ve hocalıktan ayrılmıştır. Bk. Unat, *a.g.e.*, s. 48-49.

Şubesi Müdürlüğüne Rafael Asseo getirilmiş; daha sonra da Dr. Şadi bu şubeye verilmiştir[232].

1917 yılında Bakteriyolojihane-i Osmani kadrosu şöyledir: Müdür: Binbaşı Dr. Refik Bey; şube müdürü: Binbaşı Ziya Bey; şube müdürü: Dr. İhsan Sami Bey, şube müdürü: Rafael Bey; şube müdür yardımcıları: Şadi ve Ali Cevat Beyler. Bakteriyolojihane'ye 1918'de Abdülkadir Bey ve Zekai Muammer Bey; 1919'da da Nihat Şakir Bey asistan olarak atanmışlar ve ikişer yıl asistanlık yapmışlardır. Ziyaeddin Seyfullah Bey 1919'da vefat edince, aşı şubesi serum şefliğine Osman Nuri Bey getirilmiştir. 1922 yılında Dr. Hami Bey burada muavinlik yapmaya başlamıştır. Aşı Şubesi şefliğine Dr. İhsan Sami Bey, yardımcılığına Dr. Cevat Bey ve 1921'de Nihat Şakir Bey getirilmişlerdir.

Aynı dönemde Bakteriyolojihane, Dâülkelb Tedavihanesi, Telkihhane, Kimyahane ve Sıhhi Müze Hıfzıssıhha Müessesesi adı altında birleştirilmiş ve bu yeni kurum Dr. Refik Güran'ın idaresine verilmiştir[233]. Bu şekildeki yeni yapılanmadan sonra da Bakteriyolojihane'de doktorlara ders ve kurslar verilmiş, bilhassa sıtma ile mücadele kursları açılmıştır. Bunlar dışında Bakteriyolojihane'de tifo, dizanteri, veba, kolera ve gonokok aşıları hazırlanmış; kuşpalazı, tetanoz ve dizanteri serumları yapılmıştır. 1931 yılından sonra Bakteriyolojihane Ankara'ya taşınmıştır[234].

1.3. Bakteriyolojihane'deki Eğitim

Bakteriyolojihane-i Şahane'nin kuruluş amaçlarından birisi de Osmanlı hekimlerinin bakteriyoloji alanında yetiştirilmesine hizmet verecek olmasıydı. Bu doğrultuda Dr. Nicolle, Bakteriyolojihane'de Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nün aynısı olarak teorik ve pratik dersler vermekle de yükümlüydü.

Nicolle ile Osmanlı Devleti arasında yapılan mukaveledeki iki madde bakteriyoloji dersleriyle ilgilidir. Buna göre, Dr. Nicolle, Haydarpaşa Hastanesinde

---

[232] Güran, *a.g.e.*, s. 10; Unat, *a.g.e.*, s. 46.
[233] Müessesat-ı sıhhiyeden olan Bakteriyolojihane ile Daülkelb tedavihanesinin hükümetçe görülen lüzum üzerine her türlü tetkik ve teftişatının icra olunması hakkındaki bir belge için bk. BOA, *DH.MUİ*. nr. 54/-1/11.
[234] Ergin, *a.g.e.*, s. 70; Yıldırım, *Bakteriyolojihane-i Şahane*, s. 6.
Güran, *a.g.e.*, s. 11; Unat, *a.g.e.*, s. 47; Ergin, *a.g.e.*, s. 67.

ameliyat görmek (pratik yapmak) üzere, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yetiştirilmekte olan öğrencilerle, Mekteb-i Harbiye-i Şahane baytar sınıflarına ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunlarına bakteriyoloji dersleri verecektir. Ayrıca bu dersler Fansızca olarak düzenlenecektir. Tıbbiye Mektebi'nin bakteriyoloji dersi hocası olan Dr. Nicolle, yalnız Bakteriyolojihane'ye memur edilen genç doktorlara, dersiyle ilgili olarak bir not cetveli takdim etme hakkına sahip olacaktır[235].

Bakteriyolojihane'de ders görecek öğrenciler 1894 Kasımında belirlenmiş; öncelikle Haydarpaşa Hastanesi'nde görevli 15 genç hekime salı, perşembe ve cuma günleri verilecek dersler tayin edilmiştir. Bu dersler, Sabah 7:30'dan 11:30'a kadar Dr. Nicolle tarafından icra edilmiştir[236]. Bundan daha sonra, yine Haydarpaşa'dan üç ve Bahriye Hastanesi'nden iki tabip yüzbaşının da derslere katılabilmesi hakkında, Mekteb-i Tıbbiye'ye devam ettirilmeleri için bir karar daha alınmıştır[237].

Bakteriyolojihane'de öğrencilerin çalışması için büyük bir salon, Dr. Nicolle ve yardımcısı Dr. Zühdü Efendi için birer çalışma mahallinin bulunduğu asıl bina ile, deney hayvanları için de iki küçük bina vardı. Ayrıca Fransa'dan gelen laborant Lourmier için de bir oda ayrılmıştı[238].

Nişantaşı'ndaki binaya geçildikten sonra müessese, bakteriyoloji, bakteriyoloji tahlilleri ve seroloji kısımları olmak üzere üç laboratuvara ayrılmış ve her bir laboratuvara birer şef ve asistan veya müstahzir atanarak derse devam eden doktor ve veterinerler arasından seçilmeye başlanmıştır. Bu dönemde dersler her yıl biri doktorlara, diğeri veterinerlere mahsus olmak üzere dörder ay süreyle, haftada üçer dersten 45 derslik iki devreye ayrılmıştır[239].

Müessese teşkilatlanmasını tamamladıktan sonra, Dr. Nicolle genç doktorları hayretler içerisinde bırakacak, dinleyenleri büyük bir merak ve heves uyandıracak şekilde dersler vermeye başlamıştır. Fransız bilim adamının bakteriyoloji dersleri kuru

[235] BOA, *İ.AS*. nr. 1312/Ra-30; *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 23.
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye öğrencilerine beşinci sınıfta Bakteriyoloji, altıncı sınıfta da Bakteriyoloji ameliyatı (pratiği) dersleri verilmekteydi. Bk. Maarif Nezareti Salnamesi, İstanbul 1316, s. 88; Ekrem Kadri Unat – Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*, İstanbul 1990, s. 36.
[236] *Sabah*, nr. 1906, s. 1 (1.C.1312/29.11.1894). Refik Güran derslerin Sabahtan akşama kadar sürdüğünü belirtmektedir. Bk. Güran, *a.g.e*., s. 4.
[237] *Sabah*, nr. 1924, s. 1 (19.C.1312/17.12.1894).
[238] Unat, *a.g.e*., s. 39.
[239] Ergin, *a.g.e*., s. 67.

kuruya mikropları anlatmaktan ibaret kalmamış, bu bilimin diğer bilim dallarıyla ilişkilerini de ortaya koyarak konuları çok daha anlaşılabilir ve zevkli bir şekilde işlemiştir[240]. Anlaşılacağı üzere, Dr. Nicolle'ün Bakteriyolojihane'de verdiği dersler öğrenciler tarafından büyük memnuniyetle karşılanmış; daha sonraları, katılımların artmasıyla derslerin işlenmesinde yaşanan zorluk, öğrencilerin gruplara ayrılmasıyla aşılabilmiştir[241].

1.4. Bakteriyolojihane'nin Masrafları

Bakteriyolojihane'nin inşasına başlandıktan sonra, önce baraka şeklindeki bir bina kısa zamanda hazırlanıp, bilhassa su tahlilleri için kullanılmaya başlanmıştı. Bu baraka asıl Bakteriyolojihane olmayıp, iş görmesi için 66.000 kuruş harcanarak acilen yapılmıştı[242]. Ancak, su tahlillerinin tam ve sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için, bir çok alet ve edevat gerekmekteydi. Bunlar da uzun bir süre tamamlanamadığından baraka da yapılma amacına hizmet verememekteydi. Dr. Nicolle'ün kendisine gönderilen numuneleri tam olarak inceleyemeyip, neticelendiremediği görülünce 1894 Ocağında, Bakteriyolojihane'nin inşaatı vazifesini yüklenen Seraskerlik makamı ile Fransız bakteriyolog arasında müzakereler yapılarak, eksiklikler ve bunlara harcanacak paranın miktarı belirlendi. Buna göre, müessesenin gerek duyduğu inşaat için 24 Ocak 1894 itibariyle, 101.251 kuruşa ihtiyaç vardı[243]. Ayrıca mefruşat ve saire için 8.394 kuruş, soba ve saire için 3.075 kuruş, alet ve edevat için 27.000 kuruş, havagazı, ocak, lamba ve çeşitli gereksinimler için 8.552 kuruş gerekmekteydi. Dr. Nicolle'ün belirttiği ve acilen tamamlanmasını istediği bu harcamaların toplam tutarı 214.272 kuruşa ulaşıyordu[244].

Bakteriyolojihane-i Şahane faaliyete geçtikten sonra, özellikle maddi hususlarda sıkıntı çekilmeye devam edildiği görülmektedir. Dr. Nicolle'ün incelediği

---

[240] Ergin, *a.g.e.*, s. 67.
[241] Derslerin işlenişindeki intizamın korunması için böyle bir uygulamaya gidilmiştir. Bk. Ergin, *a.g.e.,* s. 66-70.
[242] BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/B-4, lef 6.
[243] 13 Şubat 1894 tarihli bir belgeye göre ise, Bakteriyoloji Laboratuvarının inşasının 122.356 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştı. Bk. BOA, *İ.DH*. nr. 1312/Ş-7.
[244] Bu paranın, Daire-i Seraskeri'nin 1310 yılı bütçesinin inşaat ve tamirat faaliyetleri kısmına eklenerek karşılanmasına karar verilmiş; Maliye Nezareti'ne bununla ilgili düzenlemelerin yapılıp paranın tahsis edilmesi için, 1 Şubat 1894'te emir verilmiştir. Bk. BOA, *İ.ŞE*. nr. 1311/B-4, lef 6.

İstanbul sularının tahlil masrafları, laboratuvar için gerekli alet – edevat ve eşyaların parası, kendisiyle yardımcısının masrafı ve yemek giderlerine dair verdiği pusulada belirtilen meblağın ödenmesi konusunda Osmanlı makamları arasındaki yazışmalar, bu kurumun mali yönden hangi bakanlığa bağlı olduğunun da göstermektedir[245]. Dr. Nicolle'ün ilk ödeme isteği Dahiliye Nezareti tarafından karşılanmış; ancak sonrasında Mekatib-i Askeriye Nezareti'ne başvurması kendisinden istenerek, Bakteriyolojihane'nin giderlerinin karşılanmasında bu nezaretin yükümlü olduğu belirtilmiştir[246]. Fakat müessesenin kurulma aşamasında bazen masrafların direkt olarak Maliye Hazinesinden karşılandığı da olmuştur[247].

Mayıs 1894'te, yani Bakteriyolojihane'nin açılmasından hemen sonra, bu müessese için Paris'ten satın alınan aletlerin karşılığı olarak 6.000 Franklık bir kredi açılması için Dr. Nicolle'ün bir talebi olmuş; bunun üzerine Seraskerliğe hitaben bu paranın acilen Osmanlı Devleti'nin Paris Sefaretine havale edilmesi hakkında padişah iradesi çıkmıştır[248]. Ardından Mekatib-i Askeriye Nezaretine malumat verilmiş ve bu meblağın nezaretin Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye bütçesine eklenerek karşılanması kararlaştırılmıştır[249]. Yine bunun gibi, Bakteriyolojihane'nin eksiklerinin giderilmesi hususunda, Temmuz 1894'te 12.000 Franklık bir ödeme daha gerekince, Daire-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1310 yılı bütçesine eklenerek karşılanmıştır[250]. Ayrıca belirtilmelidir ki bu dönemde, gerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane için ve gerekse Bakteriyolojihane-i Osmanî için Avrupa'dan getirtilen malzemeler için gümrük vergisinin alınmadığı görülmektedir[251].

Bakteriyolojihane-i Osmanî'nin hazırlanmasında sarf edilen para toplam 214.272 kuruş olmuştur. Bu paranın Daire-i Askeriye'nin 1894-1895 (Rumi 1310) senesi tahsisatına eklenerek ödenmesi, daha müessesenin inşaatına başlanırken kararlaştırılmışsa da Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntı, bu konuda da

---

[245] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 12.
[246] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 12.
[247] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 14.
[248] Aynı günlerde, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bakteriyoloji dersi hocası bulunan Binbaşı Hamdi Aziz Bey'in de Paris'ten, kendi laboratuvarı için 200 Franklık malzeme satın aldığı görülmektedir. Bk. BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/10, lef 12.
[249] BOA, *İ.AS*. nr. 1311/Za-20.
[250] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/10, lef 18.
[251] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/9, lef 5.

gecikmeler yaşanmasına sebep olmuştur[252]. Tahsisat meselesi ancak 1894 yılının sonlarında halledilebilmiştir[253]. 1895 yılının başlarında da Bakteriyolojihane-i Şahane'nin faaliyetleri için, bu kez bir defaya mahsus olarak 7.000 kuruş; müessesenin çeşitli masrafları için de aylık 500 kuruştan yıllık toplam 6.000 kuruş Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nin 1894-1895 (Rumi 1310) senesi tahsisatına havale edilmiştir[254].

4 Kasım 1894 tarihli bir belgeye göre, Bakteriyolojihane-i Şahane'nin masrafları şu şekilde çıkarılmıştır[255]:

MASRAF KALEMİ	*ÖDEME TARİHİ*	*KURUŞ*
Bakteriyoloji Ameliyathanesi için	25 Teşrin-i Sani 1309	7.000
Alet ve edevat esmanı için	23 Mayıs 1310	52.800
Mart ayı masrafı için	23 Mayıs 1310	2.937
Nisan ayı masrafı için	23 Mayıs 1310	2.937
Mayıs ayı masrafı için	29 Eylül 1310	2.937
Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül masrafları için	2 Teşrin-i Evvel 1310	11.750
Soba masrafı için	2 Teşrin-i Evvel 1310	7.265
Mösyö Lourmier'nin masrafı için	2 Teşrin-i Evvel 1310	4.333
Mösyö Nicolle'ün masrafı için	2 Teşrin-i Evvel 1310	11.747
	TOPLAM	103.708

(tablo 1: Bakteriyolojihane'nin Masrafları)

[252] BOA, *MV*. nr. 81/56; *A.MKT.MHM*. nr. 563/15, lef 1 ve 2.
[253] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/15, lef 7.
[254] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/15, lef 6.
[255] BOA, *İ.DH*. nr. 1312/Ş-7.

Bakteriyoloji Laboratuvarına zaman zaman gerekli olan bazı eşyanın satın alınması için, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane veznesine yatırılmış olan para kullanılmaktaydı. Bunun için, Dr. Nicolle'ün yardımcısı olan Tabip Kolağası Hasan Zühdü Efendi tarafından verilen senetler, yine Dr. Nicolle tarafından tasdik ediliyor ve bu şekilde para alınıyordu[256].

1895 yazında Dr. Nicolle tarafından Bakteriyolojihane'nin masraflarının karşılanması için önemli bir teşebbüste bulunuldu. Bu, Bakteriyolojihane-i Şahane'ye mahalli doktorlar tarafından gönderilen bütün maddelerin tahlili için bir ücret tarhı idi. Aslında, bakteriyolojik açıdan incelenmesi gereken tıbbi maddelerden hükümete ait tahlillerin yapılması bu müessesenin temel vazifelerinden biriydi. O sıralar Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de birkaç bakteriyoloji mütehassısı olduğu halde, Bakteriyolojihane'den başka işe yarar bir laboratuvar bulunmamaktaydı. Bu nedenle, mahalli doktorlar tarafından gönderilecek maddelerin burada tahlili gerekmekteydi. Bununla beraber her bir tahlil, diğer tahliller gibi 100 kuruş ücret karşılığında yapılacak ve bu paralar Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti Muhasebesine gelir kaydı olarak gösterilecekti[257]. Fakat Dr. Nicolle buna razı olmayarak, paranın kendisinin tasarrufuna bırakılarak Bakteriyolojihane için direkt kullanılmasında ısrarcı olunca, mesele nihayetinde Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesine kadar gitti. Buradan çıkan karar Dr. Nicolle'ün arzusu doğrultusunda oldu ve bu gelişme müessesenin daha verimli çalışmasında mutlaka olumlu neticeler doğurdu[258].

Eylül 1896'da Dr. Nicolle'den ciddi bir uyarı geldiği görülmektedir. Dr. Nicolle'ün katı bir tavır takındığı bu konu yine maddi sıkıntılarla ilgiliydi. Fransız bakteriyolog, masrafların karşılanmaması nedeniyle müessesenin çalışamaz duruma geldiğini Osmanlı idaresine anlatmak istemişti. Dr. Nicolle, konuyla ilgili yazdığı bir arizada, 20 Eylül'den itibaren Bakteriyolojihane-i Şahane'de görevli memurların ayrılmasına müsaade edilip, kurumun faaliyetlerine son verileceğini ifade etmiştir[259]. Bu girişimin akıbeti hakkında arşiv vesikaları arasında rastlayabildiğimiz bilgi bulunmamasına rağmen, müessesenin uzun yıllar ve Dr. Nicolle'ün de birkaç sene

[256] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/17, lef 1.
[257] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 564/1.
[258] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 564/1.
[259] BOA, *İ.HUS*. nr. 1314/R-59.

daha İstanbul'da kaldığını bilindiğinden, müdürün isteklerinin karşılandığı rahatlıkla söylenebilir.

2. Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Kuruluşunda Fransız Etkisi ve Nüfuzu

O sıralar henüz yeni bir uğraş alanı olup, özellikle Fransızlarla Almanların tıp alanındaki rekabeti içinde geliştirilmeye çalışılan bakteriyoloji biliminin, Osmanlı Devleti'ne girişi kendine has bir yolla gerçekleşmiştir[260]. Osmanlılar bu tür yeni bilimleri, ihtiyaç duyulan tüketim mallarında olduğu gibi üretim ve Batı tekeli sorunlarıyla uğraşmaksızın ithal etmekteydi. 1888'de Paris'te kurulan Pasteur Enstitüsü'nün öğrencileri dünyanın çeşitli yerlerinde kurulan Bakteriyoloji enstitülerinin açılmasında önemli roller üstlenmişler; bu nedenle bu ülkelerdeki enstitüler Pasteur Enstitüleri adlarını almışlardı. Ancak İstanbul'da tesis edileni Bakteriyolojihane-i Şahane adını almış ve Osmanlı idari yapısı içinde hizmet görmüştür[261].

Bilhassa 1893 – 94 İstanbul salgını başladıktan sonra artacak Fransız etkisine dair ilk önemli delil, bu ülkedeki kolera salgınlarında takip edilen yöntemler ve salgınlardan sonra yayınlanan raporların tercüme edilerek, bunlar içinde İstanbul'da kullanılabilecek hususlardan yararlanılması olmuştur[262].

Bunun dışında, Osmanlı Devleti'nde Pasteurcülüğün güçlenmesi ancak belli sınırlar içinde mümkün olmuştur. II. Abdülhamid Avrupalı doktorlara kendi idari kadrosuna davrandığı gibi davranmış; dahası diğer yabancı bakteriyologları meslektaşlarının yaptıkları işleri denetlemeye ve onlarla rekabete girmeye ya da yerlerini almaya davet etmiştir. Osmanlı padişahı, diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da Almanya'yı Fransa ve İngiltere ile karşı karşıya getirmeye çalışmıştır[263]. Nitekim, önce Fransızların ardından da Almanların İstanbul'daki bu alandaki nüfuzu artarak devam etmiştir. İstanbul'daki kolera salgınının tam sona erdiği vakitlerde,

---

[260] Moulin, *a.g.m.*, s. 170.
[261] Moulin, *a.g.m.*, s. 170.
[262] Bununla ilgili olarak, Fransa'daki önceki yıl yaşanan salgınla ilgili bir rapor incelenmiş ve uygulanması mümkün görülen önlemlerle ilgili bölümler tercüme edilmiştir. bk. BOA, *Y.A-HUS*. nr. 281/85.
[263] Moulin, *a.g.m.*, s. 174.

Osmanlı padişahının bu kez İngilizleri işin içine katmaya teşebbüs ettiği görülmektedir. Güya, o ana kadar getirtilen uzmanlarla bu hastalıkla baş edilememişti ve İngilizlerin özellikle Hindistan'daki kolera salgınlarından edindikleri tecrübeye başvurulması gerekmekteydi[264].

1893 yılında, İstanbul kolera salgınının söndürülmesinde görev yapan Dr. Chantemesse'in, II. Abdülhamid'e başvurarak Mekteb-i Tıbbiye'de 1870'teki savaştan sonra bırakılmış olan Fransızca eğitime yeniden geçilmesini istemesi ve bunu başardıktan sonra da bu vesile ile Fransız nüfuzunu nasıl arttırdığını, Paris'e döndükten sonra coşkuyla anlatması[265], yine aynı durumu izah eder niteliktedir.

Dr. Nicolle, İstanbul'a geldikten sonraki ilk zamanlarda karşılaştığı zorlukları Pasteur'e bildirmiş; bunun üzerine Pasteur, İstanbul'daki Fransız büyükelçisine mektupta, Dr. Nicolle'ün Paris'e geri dönüşünün Osmanlı Devleti'ndeki Fransız nüfuzu için başarısızlık olacağını ve 1870'den beri ilk defa bir Fransız profesörün İstanbul'a yerleşmiş olduğunu, Dr. Nicolle buradan ayrılacak olursa yerini İstanbul'daki Avusturyalı bakteriyolog Karlinski'nin alacağını, bu nedenle büyükelçiliğin bütün nüfuzunu kullanarak II. Abdülhamid ile görüşülüp anlaşma şartlarının yerine getirilmesini sağlanmasını rica etmiştir[266]. Görüldüğü gibi, Dr. Nicolle, Fransız nüfuzunun Osmanlı Devleti'nde zedelenmemesi için, İstanbul'da kalmaya zorlanmıştır.

Dr. Nicolle'ün Türkiye'de bakteriyolojiyi ve hatta mikrobiyolojiyi kurduğunu iddia edenler bulunmaktadır. Halbuki, 1893 Kasımında İstanbul'a geldiği zaman, hem bu şehirde ve hem de Selanik'te bakteriyoloji muayeneleri yapılmakta, kuduz ve çiçek aşısı hazırlayan kuruluşlar faaliyet göstermekte ve bakteriyoloji dersleri verilmekteydi[267]. Gerçekten de Dr. Maurice Nicolle, Osmanlı Devleti'nde modern bakteriyoloji ve mikrobiyolojinin kurucusu değildir. Ancak, onun ve ülkesi Fransa'nın Osmanlı topraklarında kolera ve diğer salgın hastalıklar ile mücadeledeki etkisi ve burada Avrupaî tarzda bazı müesseselerin oluşmasına olan katkıları gözardı

[264] Bu konuda geniş bilgi için bk. BOA, nr. *Y.MTV*. 93/89; *Y.PRK.EŞA*. nr. 19/52; *Y.PRK.BŞK*. nr. 35/75.
[265] Moulin, *a.g.m*., s. 175.
[266] Unat, *a.g.e*., s. 38.
[267] Unat, *a.g.e*., s. 39.

edilmemelidir. Bu müesseselerden en başta geleni de Bakteriyolojihane-i Şahane olmuştur.

II. Abdülhamid Fransa'daki bakteriyoloji alanında meydana gelen gelişmeleri izlediği gibi, Almanların da bu konudaki çalışmalarını yakından takip etmiş ve bu ülkeye de eğitim için Osmanlı hekimlerinin gönderilmesini sağlamıştır. Öte yandan Osmanlı sultanı, bu öğrenci gönderme işinden vazgeçmenin gerekliliğini ve bunun yerine Osmanlı hekimlerinin İstanbul'da eğitimlerini tamamlamalarını 1894 yılından itibaren düşünmeye başlamıştır. Bu yıl içinde, Meclis-i Vükela'da meselenin görüşülmesini ve bulunacak alternatif yollarla öğrenci gönderilmesinin sona ermesini istemiştir. Hatta bir emrinde, ilgili müzakerelerin başlatılmayarak bir gelişme olmamasından rahatsız olduğunu da göstermiştir. Aslında Osmanlı padişahı bir çok hususta olduğu gibi bu meselede de bürokratlarına yol göstermiş, yapılacak işlerin ana hatlarını tarif etmiş; yalnızca ayrıntıların netleştirilmesini bu insanlara bırakmıştır. Şöyle ki Avrupa'da konusunda mütehassıs olan hekimler İstanbul'a getirtilerek burada Mekteb-i Tıbbiye'de hocalık verilecek ve bu şekilde Osmanlı vatandaşı doktorların büyük masraflarla Avrupa'da eğitim almaları gerekmeyecekti[268].

Nitekim, Bakteriyolojihane-i Şahane kurulmadan önce Avrupa'ya yollanan gençlerin yabancı memleketlere bakteriyoloji tahsiline gönderilmelerine lüzum kalmamış ve müessese ülkeye gerekli olan serum ve aşıları hazırlamanın yanında, Osmanlı Devleti'ne bakteriyolog yetiştiren yegane kurum olarak çalışmıştır [269].

2.1. Dr. Nicolle'ün Osmanlı Devleti Hizmetinde Karşılaştığı Zorluklar

Maurice Nicolle'ün İstanbul'daki hizmeti sırasında özellikle maddi konularda sıkıntı çektiği görülmüştür. Mesela, 1894 Mart ayına gelene kadar ne ona ve ne de yardımcısı Lourmier'ye hiçbir ücret ödenmiş değildi. Bu gerçekten dikkat çekici bir durumdu. Fransız bakteriyologun İstanbul'a geliş sebeplerinden birisi de yüksek maaş alacak olmasıydı; fakat, ilk altı ay bir kuruş bile alamamıştı[270]. Nicolle bu hususta Paris Sefareti aracılığıyla Pasteur'den yardım isteyince, II. Abdülhamid oldukça

[268] BOA, *İ.HUS*. nr. 1312/Ca-46, lef 1.
[269] Yıldırım, *Bakteriyolojihane-i Şahane*, s. 5; Unat, *a.g.e.*, s. 41.
[270] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 6 ve 7.

mahcup olmuş ve ardından, bir daha böyle bir duruma mahal bırakılmamasını ve Nicolle ile beraber dezenfektör Mondragon'un da paralarının hemen ödenmesini istemiştir[271]. Osmanlı sultanı, bu adamların paralarının ödenememesindense mukavelelerinin feshedilip Fransa'ya geri gönderilmelerinin daha uygun olduğunu; ancak, memleketin bunlara ihtiyacı olduğundan bunun yapılamayacağını, bu sebeple de paralarının derhal ödenmesini Maliye Nazırına emretmiştir. 1894 Ekim ayında buna benzer başka bir gelişme daha vuku bulmuştur. Dr. Nicolle yine alamadığı maaşları ile, laboratuvar masrafları ve yardımcısı Lourmier'nin tahsisatının ödenmediğini, bu halde İstanbul'dan ayrılmaya mecbur olacağını Mekatib-i Askeri Nezareti aracılığıyla Osmanlı hükümetine iletmiş; bunun üzerine, alelacele Sadaret'ten Maliye Nezaretine paraların ödenmesi hakkındaki emir gönderilmiştir[272].

Dr. Nicolle'ün bundan başka sıkıntıları da vardı. Bunlardan en ilginci, insanların koleradan ölüp ölmediklerini anlamak üzere, cesetlerden ifrazat almak istediğinde bir ara izin verilmemesi olmuştu[273]. Onun sıkıntıları hakkında 25 Mart 1894'te kaleme aldığı ve padişaha ulaşmasını istediği diğer bir yazısı dikkat çekicidir. Dr. Nicolle bu yazısında oldukça açık bir tavırla şikayetlerini ifade etmiştir. Fransız bilim adamı İstanbul'da boşu boşuna vakit ve para kaybettiğini, dahası bilgisine gereken değerin verilmemesinden rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir.

7 Nisan 1894'teki başka bir arizasında ise, 10 aydır İstanbul'da bulunduğu esnada yaptıklarını Pasteur'e anlattığı bir raporundan sonra, Paris'e geri çağrıldığını dile getirmiş; bilhassa burada hal ve mevkiine layık bir şekilde bulunmadığını belirtmiştir[274]. Çünkü, ona göre öncelikle inceleme ve çalışmalarına elzem olan bakteriyoloji laboratuvarının inşaatı ve düzenlenmesi hakkında defalarca padişah iradeleri çıktığı halde, bunların yerine getirilmesi hayli uzun zaman almış; ayrıca, o gün (Nisan 1894'te) müesseseye su şebekesi kurulamadığı gibi, binaya ait bazı bölümler de hala tamamlanamamıştır. Bundan dolayı ise, 10 aydır oldukça düzensiz bir

---

[271] BOA, *İ.HUS.* nr. 1311/N-94 ve *Y.MTV*. nr. 92/48.
[272] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 562/26, lef 9 ve 10.
[273] Nicolle ve yardımcısına bu konuda karşı çıkılması hakkında bk. BOA, *BEO.NGG.,* nr. 689, 27942 (6 N 1311).
[274] BOA, *Y.PRK.AZJ*. nr. 28/45.

halde çalışmış olduğunu ve bu yüzden de boş yere büyük sıkıntılar çektiğini söylemiştir[275].

Dr. Nicolle, durumunu Pasteur'e anlatmaya mecbur kaldığını üzülerek dile getirdikten sonra, maaşlarının ödenmesini aylarca beklediğini ve ancak bundan sonra düzensiz bir şekilde para alabildiğini, yanındaki Fransız laborant Lourmier'nin de fena bir halde bulunduğunu ve bu adamın beş aydır ne harcırah ve ne de bir kuruş maaş almadığını da söylemiştir. Dr. Nicolle ayrıca, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında su tahlili ile kolera hastalarının ve şüpheli vakaların tetkiki gibi kendisine verilen bir çok tahlilin gerektirdiği masrafları cebinden ödediğini ve bunların da henüz karşılanmadığını; aynı şekilde, tercüman ücretiyle araba giderlerini de kendisinin karşıladığını; bir de laboratuvarının bütçesinin üç aydır ödenmediğini ve bu masrafların da kendi üzerine bindiğini dile getirmiştir[276].

Yukarıda anlatılanlar dışında Dr. Nicolle'ün belki de en fazla zoruna giden şey, kendisine ve bilgisine hürmet gösterilmemesiydi. Bu konuda Nicolle, "Pasteur'ün beni buraya göndermesindeki maksat, bugün İstanbul'daki bakteriyoloji bilimi hakkındaki sağlık çalışmalarında bir önemli mevkide bulunmam fikrine dayanmaktaydı. Ancak şimdiye kadar bu gibi işlerle alakalı müzakerelerde hiçbir zaman görüşüme müracaat edilmemiştir. Bir çok tahkikat ve bakteriyolojik tahliller bana gönderilmiş ise de bunların sonuçlarından yalnızca kurulan komisyonlar istifade etmiş, ben ise bu konularda asla oy sahibi addedilmemişimdir. Bu hal o derecelere gelmiştir ki en son olarak Osmanlı Hükümetinin talebi üzerine Hıfzıssıhha Dairesindeki bir mesele hakkında düzenlediğim mükemmel bir rapor derhal taktir görmüş ve kabul edilmişken, yine bu hususta oluşturulan danışma kurulundaki müzakerelere benim de katılmam elzem olduğu halde, aza sıfatıyla bile çağrılmadım. İşte Paris'te uzun yılların birikimiyle sahip olduğum bilgilerin bu şekilde mahvolup kaybolmasına meydan vermem abes olduğundan, bilhassa burada bir köşeye atılmış olduğum halde Pasteur, Paris'teki enstitüsünde yerimi dolduracak bir adam bulamadığından beni çağırmaktadır" demektedir[277].

---

[275] BOA, *Y.PRK.AZJ*. nr. 28/45.
[276] BOA, *Y.PRK.AZJ*. nr. 28/45.
[277] BOA, *Y.PRK.AZJ*. nr. 28/45.

Dr. Nicolle, öncelikle kendisinin ve laborantının aylardır ödenmeyen maaşlarıyla masraflarının acilen karşılanması için böyle bir yola başvurmuş olmalıydı. Gerçekten sıkıntı içindeydi ve artık onun için İstanbul'da kalmanın hiçbir cazibesi kalmamıştı. Bunun yanında, kendisin de dile getirdiği gibi, yeterince itibarının olmaması da onu oldukça rahatsız etmekteydi. Paris'ten getirtilirken Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'na Dr. Chantemesse'in yerine üye olacağı söyleniyorken bunun gerçekleşmemesi ve ondan yalnızca bir laborant gibi faydalanılması Fransız bilim adamının ağırına gidiyor olmalıydı. Diğer taraftan, onun dediğinin aksine, Pasteur'ün Nicolle'ün dönmesini istemediği bilinmektedir. Nitekim Dr. Nicolle'ü Osmanlı başkentinde kalmaya ikna eden yine Pasteur olmuştur.

1894 Eylülünde, Dr. Nicolle II. Abdülhamid'e ulaştırılmak üzere, bazı hususları içeren yedi maddelik bir ariza verdikten sonra, Mekatib-i Askeriye Nazırı ve Tophane-i Amire Müşiri olan Zeki Paşa'nın kendisiyle görüşmesi hakkında bir irade-i seniyye çıkmıştır[278]. Bu görüşmede Dr. Nicolle'ün arizasındaki maddeler tek tek ele alınmıştır. Fransız bilim adamı kendi maiyetinde bulunan Bakteriyoloji Laboratuvarının *sıhhiye* ve *tedrisiye* isimleriyle iki hizmeti olup, bunlardan sıhhiye ile ilgili hizmetinin Osmanlı sadrazamının maiyetinde bulunması ve ancak tedrisiye hizmetinin (öğretimle ilgili çalışmalarının) Tophane Müşirine ait olması gerektiğini; buna karşılık Zeki Paşa, bakteriyoloji işlerinin sadaretle ne gibi ilişkisinin olduğunu anlayamadığını söylemiştir. Bu kez Dr. Nicolle, bu hususta altı ay önce bir padişah iradesi çıktığını ve sadrazamın da kendisini çağırarak bunu tebliğ ettiğini; o günden beri de sadrazama müracaat etmekte olduğunu ve bunun değiştirilmesinin Bakteriyolojihane'nin idaresini olumsuz etkileyeceğini söylemiştir[279].

İkinci madde, Bakteriyolojihane'nin tamamen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den ayrı olup, doğrudan doğruya Mabeyn-i Hümayun idaresinde bulunması isteğidir. Zeki Paşa bu arzunun nedenini sorduğunda; Dr. Nicolle, dilediği vakit padişaha müracaat edebilmek maksadında olduğunu dile getirmiştir[280].

Üçüncü madde, Bakteriyolojihane'de görev yapacakların Dr. Nicolle tarafından seçilmesi hakkındadır. Zeki Paşa bu konuda Dr. Nicolle'e, İstanbul'da

[278] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 309/10.
[279] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 309/10.
[280] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 309/10.

ecnebi olduğu için laboratuvara alacağı adamları layıkıyla bilmediğinden hata yapma olasılığının yüksek olduğu ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane idaresi tarafından öğrencilerle düşüp kalkacak kimselerin mektebin güvenini kazanmaları gerekeceği ve bunun hemen her memlekette bu şekilde olduğunu söylemiştir. Buna mukabil Dr. Nicolle, laboratuvarın öğretim işleri için gereken öğrencileri kendisi seçmekle beraber, Mekatib-i Askeri Nazırına müracaat edeceğini; laboratuvarın sıhhiye ile ilgili çalışmaları sadrazamın maiyetinde olduğundan, o vakte kadar olduğu gibi yine sadarete müracaat edeceğini söylemiştir[281].

Dördüncü madde laboratuvara yıllık 600 Lira tahsisiyle ilgilidir. Bu paranın 240 Lirası Paris'ten getirtilen yardımcısına, 360 Lirası da Bakteriyoloji laboratuvarı için gereken daimi masraflar için tahsis edilmiştir. Bu konuda Dr. Nicolle, Lourmier'nin henüz hiç para almadığından kendisine ara sıra borç vermek zorunda kaldığını; yine Lourmier'nin ayda 20 Liradan az bir parayla geçinmesinin imkansız olduğunu; ayrıca, aylık en az 30 Liranın da bakteriyolojik çalışmalar için gerekli olduğunu belirtmiştir[282].

Beşinci maddede Dr. Nicolle, 72 Lira olan müdüriyet aylığının 130 Liraya çıkarılması gerektiğini dile getirmiştir. Buna neden olarak da İstanbul içinde sürekli oradan buraya gitmesi gerektiği için nakliye giderlerinin fazlalığı, tercüman masrafı ve tetkikat için Avrupa'dan getirttiği bilimsel kitap ve dergilerin ücretlerini karşılaması için 72 Liranın yetersiz kalması olarak göstermiştir. Oysaki genç bilim adamının Fransa'dayken yıllık 2.400 Frank kazandığı düşünülürse, Osmanlı hizmetinde bulunmak Dr. Nicolle için hayatının fırsatı olmalıydı[283].

Altıncı madde, Dr. Nicolle'ün yukarıda bahsedilen maaşlarla laboratuvarın masraflarının geciktirilmeden ödenmesi arzusunu; yedinci madde ise, kendisiyle dört yıllık yeni bir kontrat yapılarak, bunun içeriğinde yıllık altı hafta izin kullanmasına müsaade edilmesi hakkında bir madde bulunması isteğiyle ilgilidir. Yukarıda anlatılan yedi maddenin kabul edilmemesi halinde, Paris'e dönüşüne izin verilmesini isteyen Dr. Nicolle[284], bilhassa Pasteur'ün baskısıyla İstanbul'da kalmaya devam etmiş; bu arada

[281] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 309/10.
[282] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 309/10.
[283] Unat, *a.g.e*., s. 38. Bu Dönemde 1 Osmanlı Lirası 23 Fransız Frank'ı değerindeydi.
[284] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 309/10.

Osmanlı Hükümeti de çok kıymet verilen Fransız bakteriyologun arzularının yerine getirilmesine dair karar vermiştir[285].

Ekim 1894'te Dr. Nicolle'ün II. Abdülhamid'den Topkapı Sarayı bahçesinde bulunan Bakteriyolojihane-i Şahane'nin çalışma saatleri ile ilgili bir isteği oldu. Buna göre, Dr. Nicolle bazı tahlillerin sonuçlarını elde edebilmek için gece geç saatlere kadar çalışmak istiyordu. Çünkü, saray kapıları belli bir vakitte kapatılmakta olduğundan bilim adamının bazı çalışmaları sonuçlanmamakta ve bazen de heba olmaktaydı[286]. İşte bu sebeple, kendisine çalışması için müsaade edilmesini istemişti. Ancak, bunun eskiden beri var olan bir usul olduğu ve çalışma saatlerini buna uydurması gerektiği, kendisine nazikane bir şekilde bildirildi[287].

1895 Mart ayında, bu kez yetiştirmek üzere istediği üç doktorun yanına verilmemesi; ayrıca, kuşpalazı hastalığı için satın alınacak alet ve edevat ücreti hakkında Sadaret'e ve Mekatib-i Askeri Nezaretine yaptığı müracaatlarının kabul edilmemesinden dolayı, taktir edilmediğini düşünmüş ve geri dönmeye karar vermiştir[288]. Bunun üzerine II. Abdülhamid bir kez daha Sadaretten, Fransız bakteriyologun şikayet etmesine meydan verecek durumların giderilmesini, yani Dr. Nicolle'ün arzularının yine yerine getirilmesini emretmiştir[289].

2.2. Dr. Nicolle'ün Tartışılan Hizmet Anlayışı ve Kişiliği

Maurice Nicolle'ün Osmanlı hizmetinde bulunduğu dönemin izahına çalışılırken, birbirinden farklı iki yaklaşım bulunduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, Dr. Nicolle'ün değerli bir bilim adamı olduğu, onun İstanbul'da bulunmuş olmasının Osmanlı tababeti için büyük bir şans olduğu, kişilik olarak da son derece dürüst, çalışkan ve tam bir Türk dostu olduğu şeklindedir. İkincisi ise, iyi bir bilim adamı olup çalışkanlığı dışında, yukarıda bahsedilen özelliklerini reddeden görüştür.

---

[285] BOA, *Y.A-HUS*. nr. 309/10.
[286] BOA, *Y.PRK.ŞH*. nr. 6/33, lef 4.
[287] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/20; *Y.A-HUS*. nr. 311/52.
[288] BOA, *Y.PRK.BŞK*. nr. 40/18.
[289] BOA, *İ.HUS*. nr. 1312/N-56. Sonraki yıllara ait, Dr. Nicolle'ün tahsisatının karşılanmasıyla ilgili bir belge için bk. BOA, *İ.AS*. nr. 1317/L-06.

Onun hakkında bilinenlerden birincisi, kendisinin seçmeyip, sultan iradesi ile veya başka taraflardan gönderilen hekimlere ilgi göstermediğidir. Nitekim Dr. Nicolle de bu şekilde yapılan atamalardan memnun olmadığını belirtmekten çekinmemiştir. Fransız bilim adamı hakkında oldukça iyimser bir anlatım sergileyen, onun ilk asistanlarından *R. Güran*'a göre, Dr. Nicolle Türk olmayanları hiç sevmediği gibi, Türkleri, yüksek seciyelerini iyi anladığından çok sevmekteydi. Bunlara karşı müstesna bir sevgi ve samimiyet göstermişti. Hatta Fransa'ya döndükten sonra da Türklerin meziyetlerini dilinden düşürmemiş; İstanbul'dan Pasteur'ün Paris'teki enstitüsünde çalışmaya gidenlere daima yardım edip kolaylık sağlamıştı[290].

Yine Güran'a göre, Dr. Nicolle tam bir İstanbul hayranıydı. Şehrin güzel manzaralarından istifade etmek için bir süre Taksim'de ev aramış ve sonunda bir apartman kiralamıştı. Dr. Nicolle, Nişantaşı'ndaki işyerine de yakın bu apartmana öğle yemeği için gider ve vakit kaybetmeksizin dönerdi. Devamlı çalışırdı; ancak, evlendikten sonra Pazar günleri öğleden sonraları müesseseye uğramamıştı. Bakteriyolojihane'de Sabahtan akşam 7'ye kadar çalışan Dr. Nicolle, yardımcılarının biraz gecikmesine veya erken çıkmasına oldukça sinirlenir, işlerdeki aksaklıkları hoş görmezdi. Hakikaten öğrencilerinin iyi yetişmelerini arzu etmekteydi. Ayrıca Dr. Nicolle, alanına ait bütün neşriyatı muntazaman takip eder; bunlara göre her mikroba ait tuttuğu dosyalarına notlar ve özetler eklerdi[291].

Dr. Nicolle'ün en yakın çalışma arkadaşlarından olup yıllarca baş asistanlığını yapan Dr. Refik Güran, Fransız bakteriyologun hiçbir zaman şahsı için bir istekte bulunmayıp, Bakteriyolojihane'nin gelişmesi için mücadele eden bir bilim adamı olduğunu belirtmektedir. Aynı kişi, Dr. Nicolle'ün hiç para canlısı olmadığı gibi, para ve menfaatten bahsedilmesine bile tahammül edemediğini de söylemektedir[292].

Fakat, Refik Güran'ın anlattıklarının aksine bazı gerçekler olduğu bugün bilinmektedir. Dr. Nicolle'ün Paris'le yaptığı yazışmalarda, İstanbul'daki Alman - Fransız rekabeti sürekli işlenmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı – Alman işbirliği doruk noktasındayken, Fransız bilim adamı 1898'deki bir mektubunda, *"...*

---

[290] Refik Güran, *İstanbul'da Bakteriyolojihane Tarihi Hakkında*, s. 5.
[291] Güran, *a.g.e.*, s. 6.
[292] Güran, *a.g.e.*, s. 7.

[Abdülhamid adlı] ihtiyar bunak anlaşılan palavracılığıyla beni onurlandırmaya çalışıyor: Bu ona pahalıya mal olabilir, çünkü iyi niyetini göz önünde tutarak bir değil, iki açıkgöz getirmeyi düşünüyorum. Tıp okuluna müdür ve müdür yardımcısı olarak iki Almanın gelmesinin karşılığını almak gerek..." ifadelerini kullanması, durumu izaha kafidir[293].

Dr. Nicolle'ün 1901 yılında Bakteriyolojihane direktörlüğünden istifa ettikten sonra, yerine geçecek başka bir Fransız olan Dr. Remlinger'e söylediği sözler ise daha çarpıcıdır. *"Mekteb-i Tıbbiye'den, müderrislerden, müstahzirlerden, Türklerden ve Rumlardan sakınınız. Müstahzir olarak ben size bizimkilerden birini vereceğim; bir Yahudi olan Dr. Hayim Efendi şayan-ı itimat bir zattır. Karşılaştığınız bir çok güçlükte size rehber olacaktır"*[294]. Sekiz yıllık hizmeti sonunda, hayatının geri kalanını refah içinde geçirmesini sağlayacak servetle memleketine dönen Fransız'ın bu sözleri, İstanbul'da gördüğü hürmeti ne denli hak ettiğini; diğer yönden, her şeye rağmen burada memnun olamayıp belki ülkesine hizmet etmenin zorunluluğuyla, arzusunun dışında olarak uzun yıllar İstanbul'da kalmış olduğunu göstermektedir.

[293] Moulin, *a.g.m.*, s. 187.
[294] Unat, *a.g.e.*, s. 48.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde bakteriyolojinin kuruluşu ve bağımsız bir bilim dalı haline gelişi XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleşirken, ilk bakteriyoloji bilgileri Avrupa'da olduğu gibi zooloji içinde belirmiştir. Bu yüzyıl boyunca, Osmanlı tababeti Avrupa'daki ilerlemeleri dikkatle takip ederken, bakterilerle ilgili çalışmalarla da ilgilenmiştir. Bu dönemdeki Osmanlı tıp mecmualarında, çoğu kolera ve veba gibi enfeksiyon hastalıklarından bahseden, mikroplarla ilgili çeşitli yazılar çıkmıştır. Örneğin, Koch'un koleranın etkenini bulmasına dair raporunun özeti 1883 yılında, Pasteur'ün 'ısırıldıktan sonra kuduzdan korunma' konulu Paris Tıp Akademisi'nde yaptığı tebliğ, 1885 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.

Louis Pasteur'ün 1885 yılında bulup aynı yıl bilim dünyasına tanıttığı kuduz aşısı, salgın hastalıklara karşı oldukça duyarlı olan II. Abdülhamid'in de dikkatini çekmişti. Çeşitli Avrupa devletlerinin Pasteur'den bu yeni buluşu öğrenmek üzere Paris'e doktorlar gönderdiği günlerde, Osmanlı padişahı İstanbul'dan da bir heyetin bu gelişmeleri öğrenip burada tatbik etmek üzere Pasteur'ün yanına yollanmasını emretti. Buna göre, Zoeros Paşa başkanlığında olmak üzere, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalarından üçü 1886 yılında Paris'e gönderildi. Osmanlı Devleti'ndeki ilk bakteriyolog olan Zoeros'un Fransa'dan döndükten sonra saraya verdiği raporu müteakiben, bizde ilk bakteriyoloji laboratuvarının tesisine karar verilmiştir. Dâülkelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi adıyla 1887 yılında hizmete açılan bu tesis ile, Osmanlı Devleti bakteriyoloji bilimi gerçek manada tanışmış oldu.

XIX. yüzyılın sonlarında ise, Fransa'ya bakteriyoloji eğitimi için Dr. Celalettin Muhtar, Dr. Hasan Zühdü Nazif, Dr. Rıfat Hüsamettin Efendilerin gönderilmesi ve Fransa'da cerrahi tahsili için bulunan Dr. Hamdi Aziz ve Dr. Angelos Efendilerin de bakteriyoloji tahsiline müsaade edilmesi, bu bilim dalında önemli gelişmelere sebep olmuştur. Bunların da vasıtasıyla 1891'de tıp mekteplerinde ve 1893'de de baytar mekteplerinde bakteriyoloji öğretimine başlanmıştır.

1894 yılında kurulan Bakteriyolojihane-i Şahane ile Osmanlı Devleti'nde bakteriyoloji bilimi tam manasıyla ve kesin olarak kurulmuş oldu. Ya da başka bir ifade ile, bu bilim dalının Osmanlı Devleti'ndeki kurulma süreci tamamlanmış oldu.

Bakteriyolojihane-i Şahane'nin kuruluşunu gerekli kılan en başta gelen gelişme, 1893-94 İstanbul kolera salgınıdır. Bu yüzyıl boyunca bir çok kez kolera istilaları yaşayan Osmanlı başkenti, 1893-1895 senelerinde, birbiri ardına meydana gelen iki salgın ile mücadele etmiştir. Bu salgınlardan birincisi, Bakteriyolojihane-i Şahane'nin kurulmasını sağlamış; iki salgın arasındaki dönem ve ikinci salgın da bu müessesenin faaliyetlerine başladığı devre tekabül etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde gerçek manada mükemmel bir bakteriyoloji laboratuvarının 1893-94 İstanbul kolera salgını esnasında duyulan ihtiyaca binaen, Fransa'dan getirtilen uzmanlar tarafından gerekli gösterildikten sonra tesis edildiği bilinmektedir. Halbuki Osmanlı idaresi koleranın başkente yaklaştığı günlerde ve daha yabancı mütehassısların getirtilmesi fikri bile ortada yokken, böyle bir kurumun eksikliğinin farkındaydı. Bilhassa İstanbul'daki içme ve kullanma sularının sağlıklılığından emin olunamadığından, bu suların bakteriyoloji bilimine uygun bir şekilde tahlil edilmesinin gerekliliği bilinmekteydi. Fakat bu gerçekler Bakteriyolojihane'nin kurulmasını sağlamadı. Ta ki İstanbul'da kolera patlayıp, Paris Pasteur Enstitüsü'nden yardım istenip de Dr. Chantemesse'in buraya gelmesinden sonra, tesisin varlığına olan ihtiyacı işaret etmesine kadar.

Chantemesse'in Fransa'ya dönme kararından sonra, Dr. Nicolle onun yerine getirtildi. Bu yeni Fransız gelir gelmez, tesisin müdürlüğüne atandı ve kuruma dair bundan sonraki tüm gelişmelerde söz hakkı oldu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bahçesindeki Bakteriyolojihane-i Şahane'nin inşaatı 27 Nisan 1894 tarihinde tamamlandı ve Dr. Nicolle, bir süre sonra bakteriyoloji muallimi ve Bakteriyolojihane müdürü sıfatıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencilerine ders vermeye başladı. Fransız bakteriyolog ayrıca, koleraya yakalandığından şüphelenilen hastaların ifrazatı ve kendisine gönderilen şehir sularına dair tahliller yaptı.

Bulaşıcı hastalıklara karşı halk sağlığının korunması konusunda daima hassas bir tutum sergilemiş olan Osmanlı padişahı II. Abdülhamid, yine Pasteur Enstitüsü'nden yetişen bir bilim adamı olan Dr. Roux tarafından keşfedilen kuşpalazı hastalığı aşı ameliyatını öğrenmek üzere çeşitli devletlerin Paris'e memurlar gönderdiği günlerde, Osmanlı Devleti'nin de böyle bir heyet göndermesi gerektiğini düşünmüş ve Nicolle'ü bu işle vazifelendirmiştir. Nicolle döndükten sonra, kuşpalazı

serumunu üretmek için yeni bir binaya taşınmasının gerekliliğini işaret ettikten bir süre sonra da müessese Nişantaşı'ndaki binasına taşınmıştır. Böylece Bakteriyolojihane-i Şahane'nin ve Osmanlı Devleti'ndeki bakteri biliminin kurulma süreci tamamlanmış olmuştur.

Netice olarak, Bakteriyolojinin Osmanlı Devleti'ne girişi, Avrupa'dan getirtilen tıp adamlarının katkılarıyla bu dönemde tam olarak gerçekleştirmiştir. 1893-94 kolera salgını sırasında Avrupa'dan getirtilen uzmanlar, başka hiçbir yerde göremeyecekleri parayı burada kazanacak olmaları yanında, aynı kendilerinden öncekiler gibi, ülkelerinin Osmanlı başkentindeki nüfuzunu arttırmaya hizmet etmek düşüncesiyle İstanbul'da gelmişlerdir. Maurice Nicolle de bunlardan biri olarak Türk tıp tarihindeki yerini almıştır. Bunun yanında, 20. yüzyılın ilk yarısında Türkiye Cumhuriyeti'nde görev yapan bakteriyologlar hep bu kurumda, Bakteriyolojihane-i Şahane'de yetişmiştir.

___ KAYNAKÇA ___

1. Arşiv Vesikaları

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi: (BOA)

1.1.1. Babıali Evrak Odası (BEO)

BEO.NGG., nr. 573, 1633 (26 Ş 1311)

BEO.NGG., nr. 685, 243 (27 Ra 1311)

BEO.NGG., nr. 689, 326 (28 S 1311)

BEO.NGG., nr. 689, 471 (17 Ra 1311)

BEO.NGG., nr. 689, 484 (17 Ra 1311)

BEO.NGG., nr. 689, 460 (15 Ra 1311)

BEO.NGG., nr. 689, 498 (19 Ra 1311)

BEO.NGG., nr. 689, 563 (28 Ra 1311)

BEO.NGG., nr. 689, 770 (25 R 1311)

BEO.NGG., nr. 689, 2872 (18 S 1312)

BEO.NGG., nr. 689, 4124 (19 C 1312)

BEO.NGG., nr. 689, 3846 (23 Ca 1312)

BEO.NGG., nr. 689, 27942 (6 N 1311)

BEO. Ayniyât Defteri, nr. 1686, s. 308

BEO. Ayniyât Defteri, nr. 1686, s. 450

BEO. Ayniyât Defteri, nr. 1686, s. 451

BEO. Ayniyât Defteri, nr. 1687, s. 26

BEO. Ayniyât Defteri, nr. 1687, s. 54

BEO. Ayniyât Defteri, nr. 1687, s. 61

BEO. Ayniyât Defteri, nr. 1690, s. 495

1.1.2. Dahiliye Evrakı (DH)

DH.MUİ. 54/-1/11

DH.MUİ. 47/-1/43

DH.MUİ. 13/-3/18

DH.MUİ. 70/-1/8

DH.MKT. 1567/118

DH.MKT. 1558/68

DH.MKT. 1556/104

1.1.3. İradeler (İ.)

İ.HUS. 1311/S-80	*İ.HUS*. 1311/S-85	*İ.HUS*. 1311/S-183
İ.HUS. 1311/S-170	*İ.HUS*. 1311/S-168	*İ.HUS*. 1311/S-171
İ.HUS. 1311/S-181	*İ.HUS*. 1311/S-184	*İ.HUS*. 1311/S-185
İ.HUS. 1311/Ra-75	*İ.HUS*. 1311/Ra-121	*İ.HUS*. 1311/Ra-132
İ.HUS. 1311/R-10	*İ.HUS*. 1311/C-4	*İ.HUS*. 1311/C-7
İ.HUS. 1311/Ş-101	*İ.HUS*. 1311/N-34	*İ.HUS*. 1311/N-58
İ.HUS. 1311/N-94	*İ.HUS*. 1312/Ra-70	*İ.HUS*. 1312/R-99
İ.HUS. 1312/Ca-46	*İ.HUS*. 1312/Ca-54	*İ.HUS.* 1312/Ca-68
İ.HUS. 1312/Ca-74.	*İ.HUS*. 1312/C-14.	*İ.HUS*. 1312/C-54
İ.HUS. 1312/B-74	*İ.HUS*. 1312/B-120	*İ.HUS*. 1312/Ş-36
İ.HUS. 1312/Ş-71	*İ.HUS*. 1312/N-56.	*İ.HUS.* 1313/Ra-81.
İ.HUS. 1314/R-59		
İ.DH., nr. 78067	*İ.DH*., nr. 78260	*İ.DH*., nr. 78144
İ.DH. 1311/S-9	*İ.DH.* 1311/Ra-22	*İ.DH*. 1312/Ş-7
İ.ŞE. 1311/Ra-10	*İ.ŞE*. 1311/C-1	*İ.ŞE*. 1311/C-8
İ.ŞE. 1311/B-4	*İ.ŞE*. 1311/Ş-2	
İ.AS. 1311/Za-20	*İ.AS*. 1311/N-1	*İ.AS*. 1312/S-10
İ.AS. 1312/Ra-30	*İ.AS*. 1312/Ra-30	*İ.AS*. 1312/C-15
İ.AS. 1312/Za-23	*İ.AS. 1317/L-06*	*İ.AS*. 1318/S-13

İ.SH. 1311/Ra-1

1.1.4. Meclis-i Vükela (MV.)

MV. 81/56

1.1.5. Sadaret Evrakı

A.MKT.MHM. 562/26	*A.MKT.MHM*. 562/26	*A.MKT.MHM*. 563/9
A.MKT.MHM. 563/10	*A.MKT. MHM*. 563/13	*A.MKT.MHM*. 563/14
A.MKT.MHM. 563/15	*A.MKT.MHM*. 563/16	*A.MKT.MHM*. 563/17
A.MKT.MHM. 563/18	*A.MKT.MHM*. 563/20	*A.MKT.MHM*. 564/1
A.MKT.MHM, 594/15	*A.MKT.MHM*. 594/14	

1.1.6. Şura-yı Devlet

ŞD. 771/12

1.1.7. Yıldız Evrakı

Y.A-HUS. 280/53	*Y.A-HUS*. 280/57	*Y.A-HUS*. 281/56
Y.A-HUS. 281/85	*Y.A-HUS*. 282/24	*Y.A-HUS*. 282/41
Y.A-HUS. 282/96	*Y.A-HUS*. 283/73	*Y.A-HUS*. 287/28
Y.A-HUS. 291/81	*Y.A-HUS*. 291/107	*Y.A-HUS*. 295/87
Y.A-HUS. 307/28	*Y.A-HUS*. 309/73	*Y.A-HUS*. 309/10
Y.A-HUS. 311/52	*Y.A-HUS*. 313/58	*Y.A-HUS*. 317/42
Y.A-HUS. 317/119	*Y.A-HUS*. 318/66	*Y.A-HUS*. 319/64
Y.MTV. 25/1	*Y.MTV*. 79/71	*Y.MTV*. 83/13

Y.MTV. 92/48 *Y.MTV*. 93/60 *Y.MTV*. 113/98

Y.PRK.ASK. 95/2 *Y.PRK.ASK*. 95/29 *Y.PRK.ASK*. 102/62

Y.PRK.ASK. 102/77

Y.PRK. BŞK. 35/34 *Y.PRK. BŞK*. 33/101 *Y.PRK.BŞK*. 35/75

Y.PRK.BŞK. 37/95 *Y.PRK.BŞK*. 40/18

Y.PRK.ŞH. 5/26 *Y.PRK.ŞH*. 5/53 *Y.PRK.ŞH*. 5/57

Y.PRK.ŞH. 5/72 *Y.PRK.ŞH*. 5/73 *Y.PRK.ŞH*. 5/77

Y.PRK.ŞH. 5/80 *Y.PRK.ŞH*. 6/1 *Y.PRK.ŞH*. 6/33

Y.PRK.ZB. 14/78 *Y.PRK.ZB*. 14/94

Y.PRK.EŞA. 19/52

Y.PRK.AZJ. 28/45

Y.EE.d. nr. 958 *Y.EE. d*. nr. 340. *Y.EE*. 49/11

2. Gazeteler

Sabah, nr. 1479, s. 1 (17.Ra.1311/27 09.1893).

Sabah, nr. 1488, s. 1 (26.Ra.1311/6.10.1893).

Sabah, nr. 1588, s. 1 (6.B.1311/13.01.1894).

Sabah, nr. 1691, s. 1 (21.L.1311/28.04.1894).

Sabah, nr. 1698, s. 1 (28.L.1311/05.05.1894).

Sabah, nr. 1906, s. 1 (1.C.1312/29.11.1894).

Sabah, nr. 1924, s. 1 (19.C.1312/17.12.1894).

3. Yazma Eserler

İÜ.K. TY. nr. 8987.

4. Basılı Eserler

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

"Bakteri", *Meydan Larousse*, C. III, İstanbul 1970, s. 87-88.

"Bakteri", *Büyük Larousse*, C. III, İstanbul 1986, s. 1237 - 1238.

"Bakteriyoloji", *AnaBritannica*, C. III, İstanbul 1989, s. 219.

"Bakteriyoloji", *Meydan Larousse*, C. III, İstanbul 1970, s. 88.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2003.

Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet*, İstanbul 1315.

"Chantemesse, André", *AnaBritannica*, C. V, İstanbul 1989, s. 524-525;

"Chantemesse, André", *Meydan Larousse*, C. II, İstanbul 1970, s. 903;

"Chantemesse", *Türk Ansiklopedisi*, C. X, Ankara 1960, s. 349.

Çetin, Enver Tali, *Genel ve Pratik Mikrobiyoloji*, İstanbul bty.

Emrence, Cem, "Alınan Koruyucu önlemler ve İstanbul'da Kolera Salgını (1893-1894)", *Tarih ve Toplum*, S. 188 (Ağustos 1999), s. 46 – 52.

Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri,* İstanbul 1940.

Feridun Nafiz Uzluk, *Genel Tıp Tarihi I*, Ankara 1958.

Güran, Refik, *İstanbul'da İlk Bakteriyolojihane Tarihi Hakkında* (Tıb Dünyası, Nr. 2'den ayrı basım), İstanbul 1947.

Güran, Refik, "Difteri Hakkında", *Dirim* (Tedavi Notları - ayrı basım), İstanbul bty.

Hatemi, Hüsrev –Sarı, Nil, "Zoeros Paşa Evrakı I-II-III", *Tarih ve Toplum*, S. 28 (Nisan 1986), s. 5 – 8; S. 29 (Mayıs 1986), s. 44 – 49; S. 30 (Haziran 1986), s. 5 - 8.

Kahya, Esin – Erdemir, Ayşegül D., *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara 2000.

Maarif Nezareti Salnamesi, İstanbul 1316.

Moulin, Anne Marie, "Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı, 1887-1908", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Çev. Ali Berktay, İstanbul 1999, s. 169 – 193.

Nazım, Saadi, *Bakteriyolojihanenin Kuruluşuna Dair* (*Pratik Doktor*, Nr. 1'den ayrı basım), İstanbul 1953.

"Nicolle, Maurice", *AnaBritannica*, C. XVI, İstanbul 1989, s. 505.

"Pasteur", *Meydan Larousse*, C. IX, İstanbul 1972, s. 928 – 929.

"Pasteur Enstitüsü", *Meydan Larousse*, C. IX, İstanbul 1972, s. 929.

Remlinger, P., "İstanbul Kuduz Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Geçirdiği Sıkıntılı Safhalar – II, III, IV", *Tıb Dünyası*, Çev. Erdoğan Noyan, C. XXI, nr. 6-242 (Haziran 1948), s. 6178 – 6185; nr. 6-243 (Temmuz 1948), 6205 - 6207; nr. 6-244 (Ağustos 1948), s. 6227 - 6229.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, İstanbul 1312.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Osmanlı Tababetinde Garplılaşma Cereyanları”, *Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. XIX, S. 2 (1956), s. 168 – 192.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tarihçesi”, *Sağlık*, C. XXV, S. 1 (Ocak 1951).

Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984.

Şükri Kâmil, “Kolera Aşısı”, *Maarif Gazetesi*, Nr. 112, 4 Ra 1311 (14 Eylül 1893), s. 117-118.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988.

Unat, Ekrem Kadri, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970.

Unat, Ekrem Kadri –Samastı, Mustafa, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*, İstanbul 1990.

Ünver, Süheyl –Şehsuvaroğlu, Bedi, “İstanbul’da Louis Pasteur’ün İki Mühim Mektubu ve Kartvizitleri”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. XXVII, S. 2 (1964), s. 99 - 114.

Yıldırım, Nuran, “Bakteriyolojihane-i Şahane”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1994, s. 5 - 6.

Yıldırım, Nuran, “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1994, s. 423 - 425.

Yıldırım, Nuran – Yeşim Işıl Ülman, “Zoeros Paşa ve Deontoloji”, *Tarih ve Toplum*, S. 127 (Temmuz 1994), s. 29 - 34.

Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, s. 1320-1338.

Yıldırım, Nuran – Suzan Bozkurt, “VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi’nin (1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi* (İstanbul Eylül 1993), Ankara 1999, s. 77 – 89.

Yıldırım, Nuran, “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, *Tarih ve Toplum*, S. 129 (Eylül 1994), s. 14 25.

Yıldırım, Nuran, “Zoeros Paşa”, *Servet-i Fünûn*, S. 217 (27 Nisan 1311 / 9 Mayıs 1895), s. 135 -136.

Yıldırım, Nuran, “Zoeros Paşa’nın Paris Dönüşü Takdim Ettiği Rapor”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 1 (İstanbul 1995), s. 91 – 97.

5. Internet Kaynakları

www.wikipedia.com.

ÖZGEÇMİŞ

21 Mart 1973 yılında Ordu'nun Perşembe ilçesinde doğdum. İlk okulu bu ilçede okuduktan sonra, orta okul ve liseyi Ordu merkezde bitirdim. Lisans eğitimimi 1995 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümünde tamamladıktan sonra, aynı yıl Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimine başladım. Fakat 1996 yılında ağabeyimin şehit olması nedeniyle yaşadığım ailevi sıkıntılar dolayısıyla bu eğitimimi yarım bırakmak zorunda kaldım.

1995 yılında özel bir eğitim kurumunda öğretmenlik hizmetine başladım. Ertesi yıl Milli Eğitim Bakanlığı'na geçerek, Beşiktaş Lisesinde tarih öğretmenliği yapmaya başladım. 2004 yılında Mustafa Kemal Anadolu Öğretmen Lisesi müdürlüğüne getirildim ve halen bu vazifeyi yapmaktayım.

Ayrıca, evli ve bir kız çocuğu babasıyım.

__EK 1__

Bakteriyolojihane-i Osmanî'nin Nişantaşı'ndaki Binası[295]

---

[295] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 99.

__EK 2__

Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Kurucusu ve İlk Müdürü Dr. Maurice Nicolle[296]

باقته‌ریولوژی خانه مدیری دوقتور موسیو نیقول
Mr Le Prof. Nicolle
Directeur de l'Institut bactério ogique

[296] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 237.

__EK 3__

Bakteriyolojihane'de Kuşpalazı Serumu Hazırlanması[297]

[297] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 102.

__EK 4__

Kuduz Laboratuvarı Müdürü Zoeros Paşa[298]

__EK 5__

Bir Dönem Bakteriyolojihane'nin Müdür Yardımcılığında Bulunan Aristidi Paşa[299]

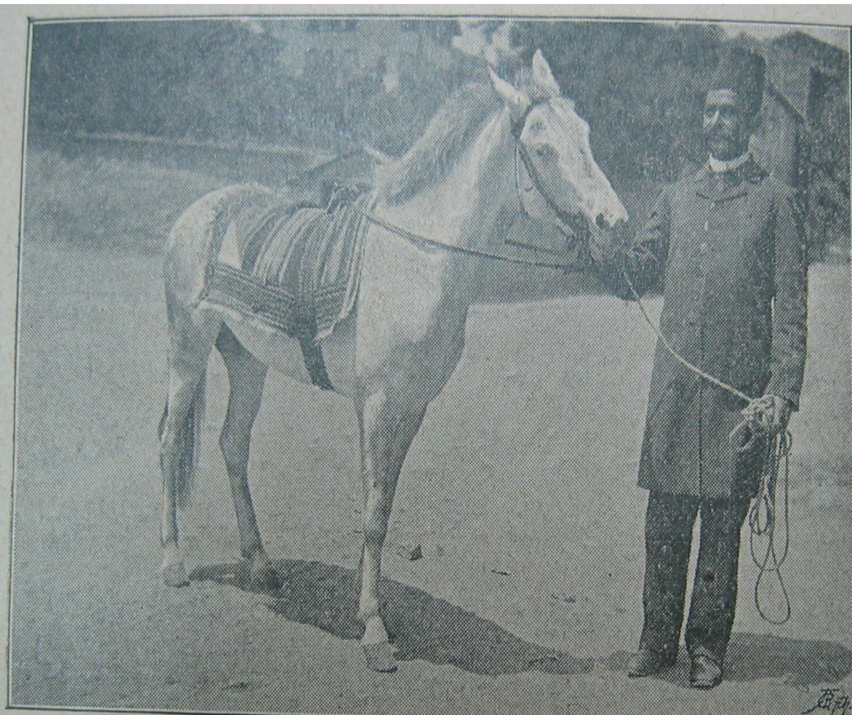

---

[298] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 141.
[299] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 239.

__EK 6 __

Bakteriyolojihane'de Kanından Kuşpalazı Serumu Elde Edilen Bir At.[300]

دمندن بيك سكزيوز شيشه قوش پلازى سرومى استحصال قلنان
وبونجه اطفالك حياتى برموت محققدن تخليصه توسط ايدن بياض آت

Cheval blanc qui a faurni 1800 flaçons de Sérum antidiphtérique

[300] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 103.

__EK 7 __

Dr. Nicolle Tarafından Keşfedilen Sığır Vebası Serumunun Elde Edilmesini Gösteren Fotoğraf [301]

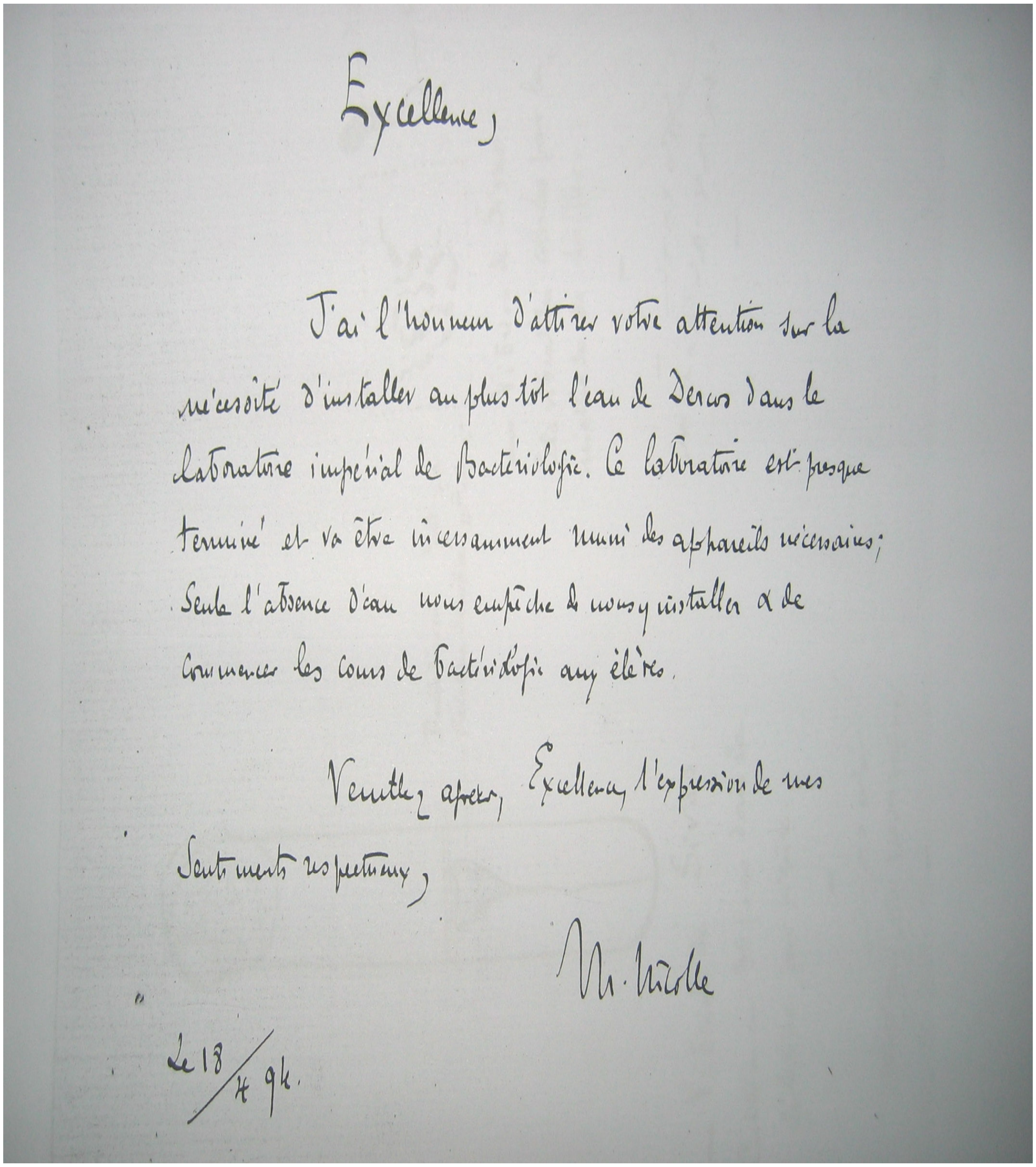

موسيو نيقول طرفندن كشف اولنان «وباى بقرى سرومى» استحصالى
رسمك صاغ طرفندن طوروب لاستيك بورويى طوتان، بوخصوصده خدمات مهمه‌ده
بولنان دوقتور قول آغاسى رفيق بكدر.
Préparation du Sérum contre le peste bovine

[301] Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 105.

__EK 8__

Dr. Nicolle'ün, yapımı tamamlanan Bakteriyolojihane'ye Terkos suyu getirtilmesi arzusuna dair el yazısı[302].

Excellence,

J'ai l'honneur d'attirer votre attention sur la nécessité d'installer au plus tôt l'eau de Dercos dans le laboratoire impérial de Bactériologie. Ce laboratoire est presque terminé et va être incessamment muni des appareils nécessaires; seule l'absence d'eau nous empêche de nous y installer & de commencer les cours de Bactériologie aux élèves.

Veuillez agréer, Excellence, l'expression de mes sentiments respectueux,

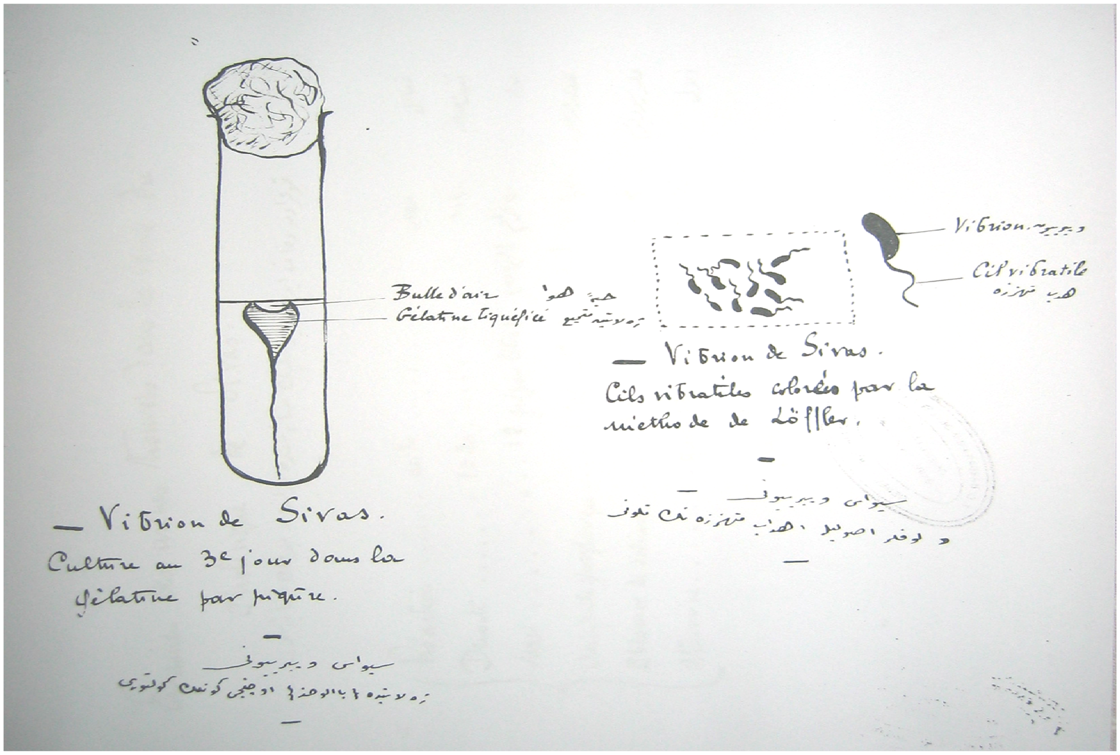
M. Nicolle

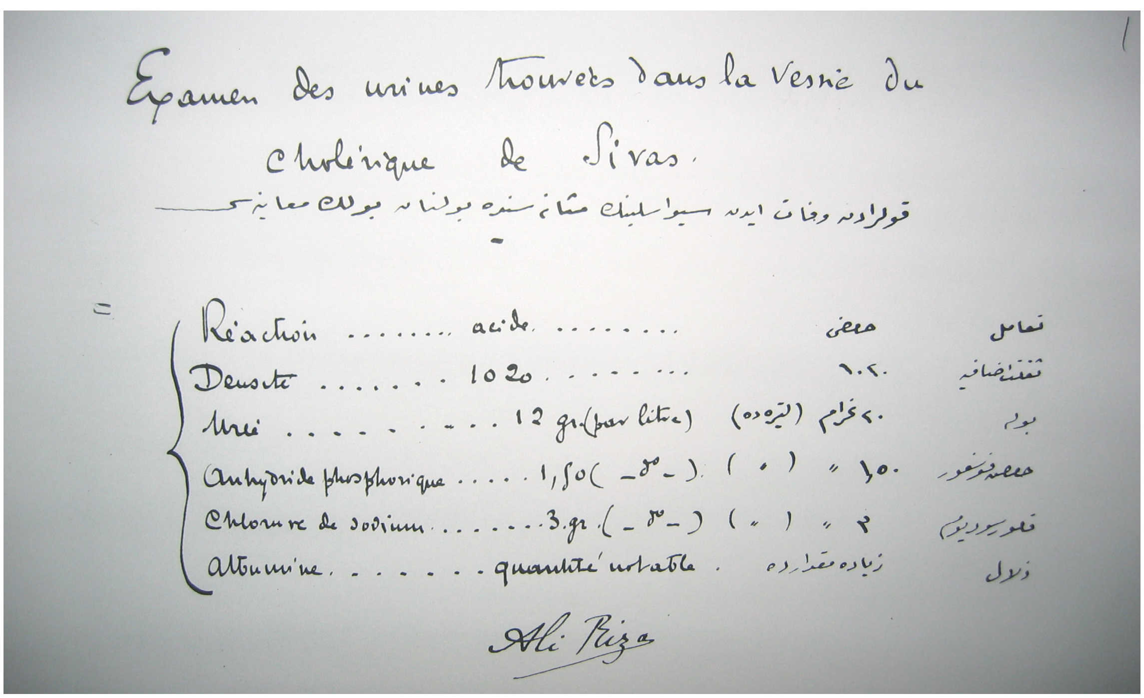
Le 18/4 94.

[302] BOA, *A.MKT.MHM*. 563/14 lef 3.

__EK 9 a/b__

Nicolle'ün yaptığı Sivaslı Agop'un bakteriyolojik tahlilleri[303]

Examen des urines trouvées dans la vessie du cholérique de Sivas.

Réaction	acide	
Densité	1020	
Urée	12 gr. (par litre)	
Anhydride phosphorique	1,50 (— " —)	
Chlorure de sodium	3 gr. (— " —)	
Albumine	quantité notable	

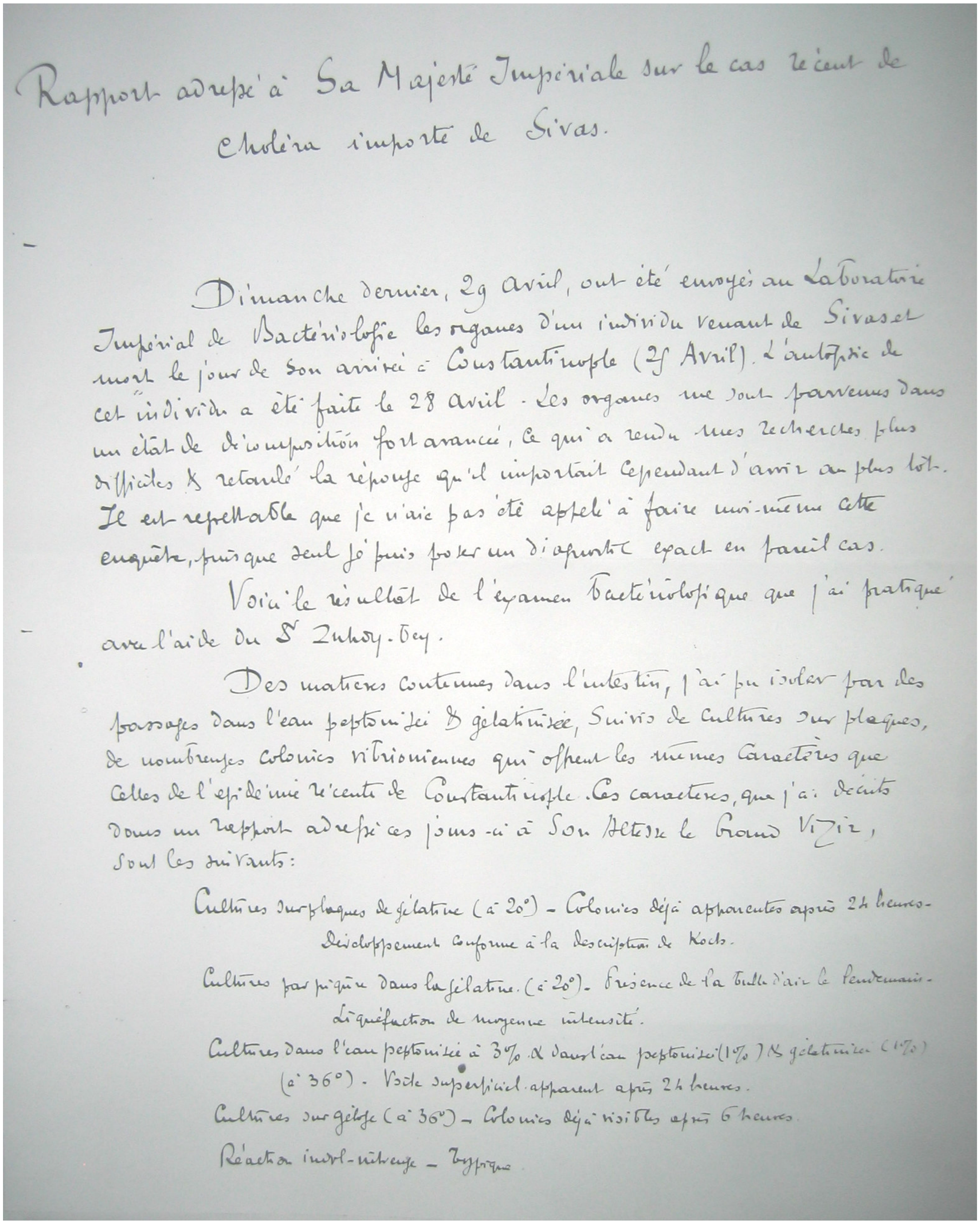
Ali Riza

---

303 BOA, *A.MKT.MHM*. 563/13 lef 11 ve 12.

__EK 10 a/b__

Nicolle'ün yaptığı Sivaslı Agop'un bakteriyolojik tahlillerin sonuçları[304].

Rapport adressé à Sa Majesté Impériale sur le cas récent de Choléra importé de Sivas.

Dimanche dernier, 29 Avril, ont été envoyés au Laboratoire Impérial de Bactériologie les organes d'un individu venant de Sivas et mort le jour de son arrivée à Constantinople (25 Avril). L'autopsie de cet individu a été faite le 28 Avril. Les organes me sont parvenus dans un état de décomposition fort avancée, ce qui a rendu mes recherches plus difficiles & retardé la réponse qu'il importait cependant d'avoir au plus tôt. Il est regrettable que je n'aie pas été appelé à faire moi-même cette enquête, puisque seul je puis poser un diagnostic exact en pareil cas.

Voici le résultat de l'examen bactériologique que j'ai pratiqué avec l'aide du Dr Zuhdy-Bey.

Des matières contenues dans l'intestin, j'ai pu isoler par des passages dans l'eau peptonisée & gélatinisée, suivis de cultures sur plaques, de nombreuses colonies vibrioniennes qui offrent les mêmes caractères que celles de l'épidémie récente de Constantinople. Ces caractères, que j'ai décrits dans un rapport adressé ces jours-ci à Son Altesse le Grand Vizir, sont les suivants:

Cultures sur plaques de gélatine (à 20°) – Colonies déjà apparentes après 24 heures. Développement conforme à la description de Koch.

Cultures par piqûre dans la gélatine (à 20°). Présence de la bulle d'air le lendemain. Liquéfaction de moyenne intensité.

Cultures dans l'eau peptonisée à 3% & dans l'eau peptonisée (1%) & gélatinisée (1%) (à 36°). Voile superficiel apparent après 24 heures.

Cultures sur gélose (à 36°) – Colonies déjà visibles après 6 heures.

Réaction indol-nitreuse – Typique

[304] BOA, *A.MKT.MHM*. 563/13 lef 9 ve 10.

Morphologie. – Organisme irrégulier, très mobile, muni d'un seul cil, ne se colorant pas par le procédé de Gram.

Action pathogène. – Un pigeon inoculé le 3 Mai au soir dans le péritoine avec une culture sur agar est mort le lendemain matin avec les lésions suivantes : congestion des viscères abdominaux, péritoine dépoli avec fines fausses membranes, rate peu hypertrophiée. Les cultures faites avec le sang du cœur, le foie et le péritoine ont été positives.

Il s'agit donc d'un vibrion cholérique type répondant à la description de Koch.

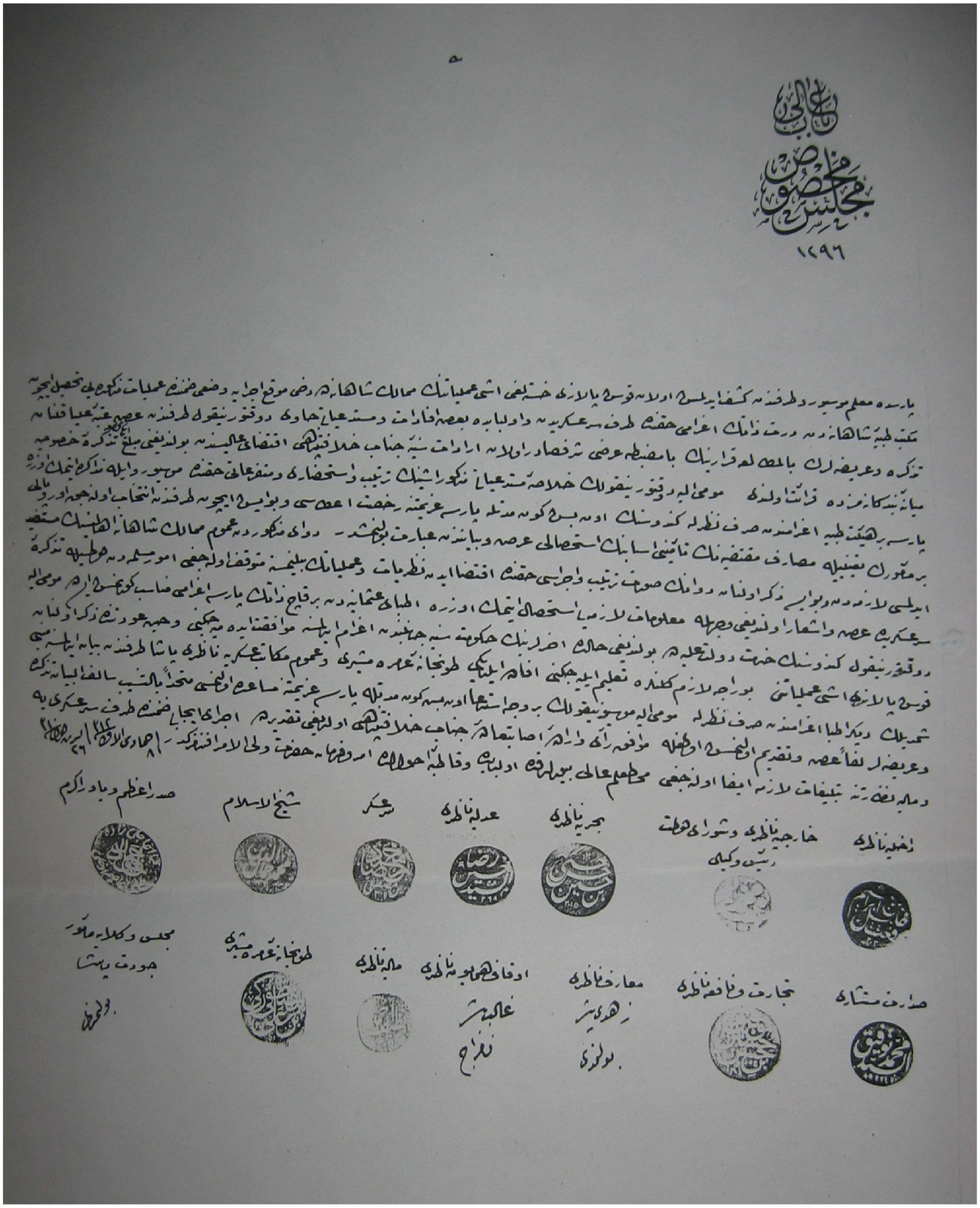
Dans les organes autres que l'intestin j'ai cherché en vain les vibrions, qui ne s'y rencontraient pas : c'est d'ailleurs la règle absolue dans tous les cas de choléra. Les urines ont été examinées avec soin par le Dr Riza-bey qui a constaté la diminution de l'urée, des chlorures et des phosphates, diminution signalée maintes fois dans le choléra.

M. Nicolle

5 Mai 1894.

__EK 11__

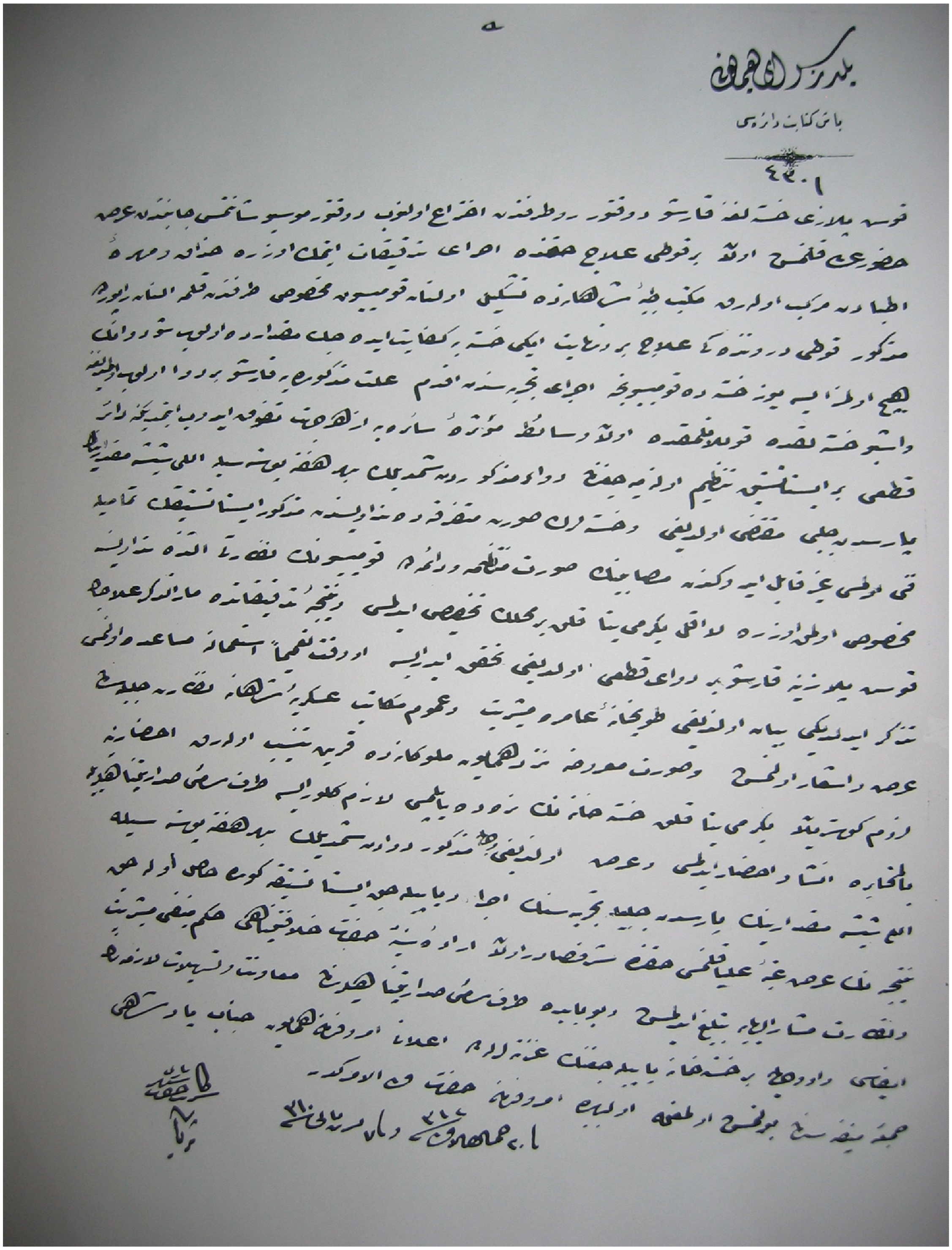
Dr. Nicolle'ün Kuşpalazı Aşısını Öğrenmek Üzere Paris'e Gönderileceği Hakkında[305]

[305] BOA, *Y.EE*. nr. 49/11, lef 2.

__EK 12__

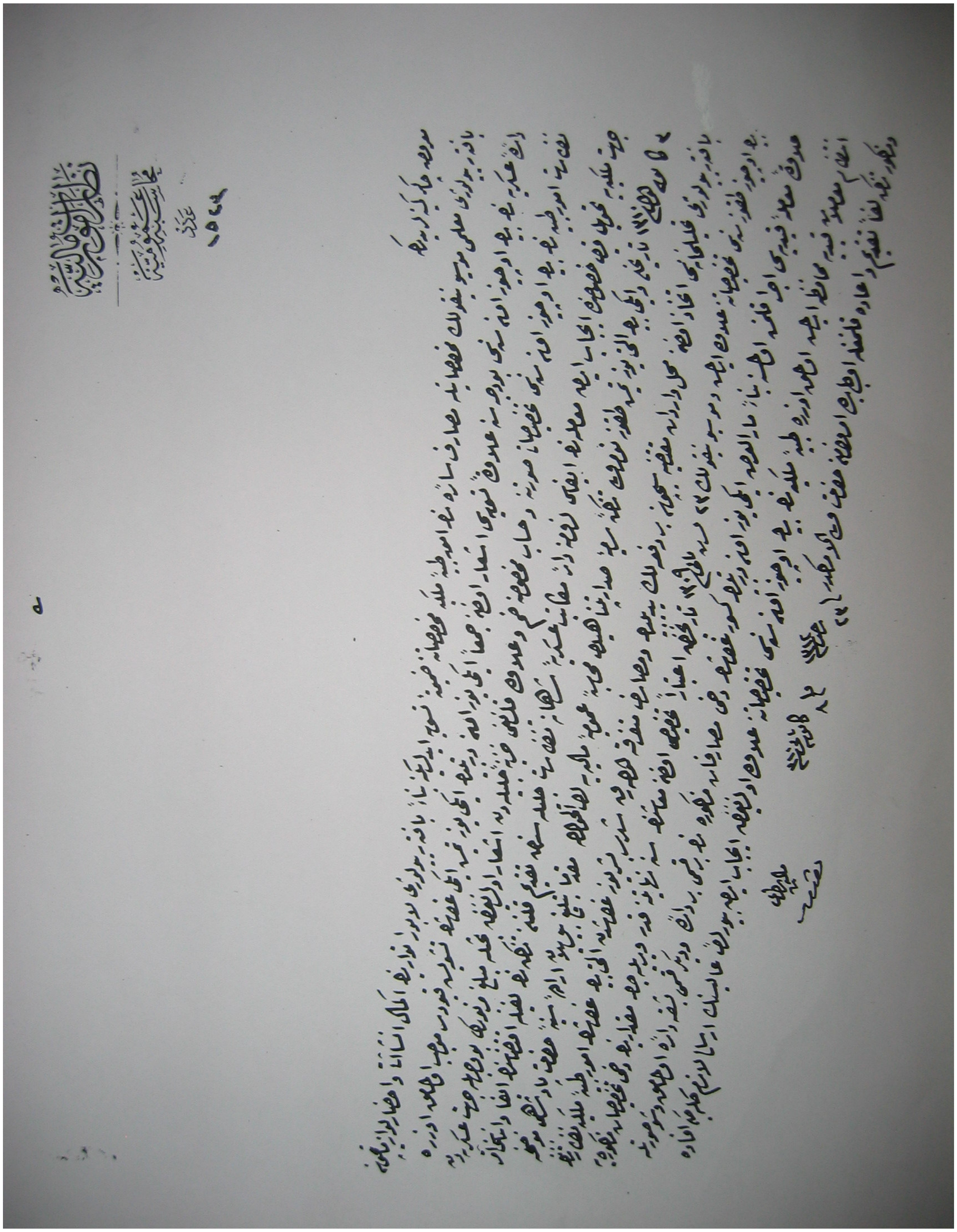
Bakteriyolojihane Laboratuvarı ve Dr. Nicolle'ün Masrafları Hakkında[306].

[306] BOA, *A.MKT.MHM*. nr. 563/15, lef 6.

__EK 13__

Chantemesse'in İstanbul'a Getirdiği Roux'nun Kuşpalazı Serumu Hakkında[307].

[307] BOA, *İ.HUS*. 1312/Ca-74.